

**MOSKOVA ANTLAŞMASI'DAN KARS ANTLAŞMASI'NA
TÜRKİYE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI**
The Caucasia Policy of Turkey from Moskov Treaty to Kars Treaty

Selçuk URAL

Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı
Sural25@hotmail.com

Özet

Kars Antlaşması Türkiye'nin doğu sınırını kesinleştiren ve Kafkas ülkeleriyle siyasi ve iktisadi ilişkilerini yeniden düzenleyen temel antlaşmalardan biridir. Kars Antlaşması, Moskova görüşmeleri sonucunda kararlaştırılmış olmakla birlikte Brest-Litovsk Antlaşması'nun yerini alarak üç yıldan beri mevcut olan belirsizlik ve kargaşa ortamına son vermiştir. Türkiye, Moskova Antlaşması'ndan doğan haklarını Kafkas hükümetlerine kabul ettirecek doğu sorununu çözerek bütün gücünü Türk-Yunan savaşına verebilme fırsatı yakalamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Sovyet Rusya, Kafkasya, Moskova Antlaşması, Kars Antlaşması*

Abstract

Kars Treaty is one of the treaties that made certain country's eastern borders arranging political and economic relations with Caucasian countries. Kars Treaty replaced Brest-Litovsk Treaty and ended disordered and ambiguous ambience that was dominant for three years. Turkey managed to solve eastern problems procuring acceptance of her rights attained by Moscow Treaty and had great opportunity to exert her full power in Western fronts.

Keyword: *Moscow Treaty, Kars Treaty, Turkey, Soviet Russia, Caucasia*

Giriş

Kars Antlaşması, Milli Mücadele tarihindeki önemli antlaşmalardan biridir. Zira batı dünyasıyla ilişkileri yeniden tanzim eden Lozan Antlaşması'nın oynadığı rolün bir benzerini Kafkasya'da Kars Antlaşması oynamıştır.

Kars Antlaşması, Türk-Sovyet ilişkilerinin bölgesel bir sonucu olsa da esasında üç yıl öncesine göre geçerliliğini tamamen yitirmiş olan Brest-Litovsk Antlaşması'nın yerini alarak Kafkas ülkeleriyle ilişkileri yeniden tanzim etmiştir. Türkiye'nin iç ve dış dinamikleri kadar, Kafkas ülkelerinde yaşanan rejim değişiklikleri ve yeni yönetimlerin Türkiye ile ilişkileri yeni ve kalıcı esaslar üzerinden yürütmek istemeleri antlaşmanın hayat bulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye'nin ve bölge ülkelerinin bu noktaya ulaşması kolay olmadı. Süreci anlamak için milli mücadelenin ilk yıllarına gitmek gerekir. Bilindiği gibi Milli Mücadele'nin İtilaf devletleri karşısında başarıya ulaşması için dış desteğe ihtiyacı vardı ve mücadelenin lider kadrosu uluslar arası konumundan ötürü Sovyet Rusya'ya öncelik veriyordu¹. İlk ilişkiler İttihat-Terakki liderlerinin çabalarıyla gayri resmi surette kuruldu².

Türk-Sovyet ilişkileri, TBMM'nin açılışıyla birlikte hükümetler düzeyine çıkarıldı³. Mustafa Kemal Paşa 26 Nisan 1920'de kaleme aldığı mektubunda emperyalizme karşı ortak mücadele çağrısında bulunurken Misak-ı Milli'nin kabulü ve askeri-mali yardımın teminini temel şartlar olarak öne sürdü⁴. Her iki noktada Taşnak hükümeti aşılması gereken bir sorun olarak duruyordu. Bu nedenledir ki, İngilizlerin maşası haline gelen Taşnak Hükümeti'ne karşı ortak harekât düzenlenmesi teklif ediliyordu⁵. Harekât başarıya ulaştınca İngiltere'nin arka çıktığı Kafkas bloku/Anti-Sovyet bloku yıkılacak ve doğan boşluk Türkiye ve Sovyet Rusya tarafından doldurulabilirdi⁶.

İngiltere'ye ve emperyalizme karşı duyulan düşmanlık tarafları birbirine yakınlattırsa da farklı Kafkasya politikaları takip etmeleri Ermeni sorununu muhtemel ittifakın önündeki en ciddi sorun haline getiriyordu. Ankara Hükümeti, doğu sınırlarının Brest-Litovsk Antlaşması çerçevesinde (Kars, Ardahan ve Batum'un iadesi) belirlenmesi ve Sovyet yardımı için Ermenistan'ın devre dışı bırakılmasını vazgeçilmez görüyordu⁷.

Sovyet Hükümeti Ermenistan'ın etkisizleştirilmesi noktasında Ankara ile aynı düşünceleri paylaşıyordu. Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte yeni rejim için en büyük tehlike İtilaf devletlerinin himayesindeki Taşnak Ermenistan'ı haline geldi. Taşnak yönetimine son verilmesi bölgedeki Müslümanların varlığını koruması kadar Sovyet iktidarının Azerbaycan'daki nüfuzunu devam ettirmesi açısından gerekiyordu⁸.

Sovyet Rusya ile Türkiye'nin Ermenistan politikası yukarıda ifade edilen nedenlerden ötürü ilk bakışta aynı gibi gözükse de temelde farklıydı. Zira Sovyet Rusya aynen selefi gibi Kafkasya'yı kendi nüfuz bölgesi görmekte ve burayı başka bir kuvvetin müdahalesi olmadan Sovyetleştirmeyi hedefliyordu. Dolayısıyla bu yönde çaba sarf ederken ikinci bir devletin etkinliğini artıracak adımlar atmak niyetinde değildi. Bu açıdan bakıldığında 15 Kasım 1917'de Milliyetler Beyannamesi ve 11 Ocak 1918'de yayınlanan Ermenistan Kararnamesi ile Ermenilerin hamiliğine soyunarak doğu vilayetlerinin geleceğini tartışmaya açması tesadüf değildi⁹.

Sovyet Hükümeti, Kars ve Ardahan'ı Ermenistan'a ait kabul ederken Batum üzerinde de Türkiye'yi Gürcistan'la karşı karşıya getiriyordu. Buna

karşın TBMM'nde ise Brest-Litovsk Antlaşması'na atıfta bulunularak Elviye-i Selâse'nin Türk, Gürcü ve Ermeni hükümetleri arasında halledilebilecek bir sorun olduğu vurgulanıyordu¹⁰. Anlaşılan o ki, İngilizlerin Panislamizm, Rusların ise Pantürkizm korkusu Türkiye'yi dış politikada zorlu bir sürecin beklediğini gösteriyordu.

Ankara Hükümeti'nin Erivan'a karşı harekâta kalkışmasından sürekli endişe duyan Sovyet Hükümeti, Bekir Sami Bey heyetinin Moskova'ya varışından önce Gürcü ve Ermeni hükümetlerine müzakere teklifinde bulundu¹¹. Gürcistan'la yürütülen görüşmeler 7 Mayıs 1920'de mutabakatla sonuçlandı. Buna göre; Sovyet Hükümeti Batum'u Gürcistan'ın parçası kabul ederek hem Brest-Litovsk Antlaşması, hem de Misak-ı Milliye'ye aykırı tavır aldı¹². Ermeni heyeti ise 21 Mayıs'ta davet edildi. Davet zamanlama bakımından dikkat çekiciydi. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu 20 Mayıs'ta Moskova'ya ulaştığı göz önüne alınırsa Ermeniler Türk teklifinden haberdar olarak davet edilmişti. 30 Mayıs'ta Moskova'da Sovyet-Ermeni görüşmeleri başlarken Türk tarafına verilecek cevap 3 Haziran'a kadar ertelendi¹³. 31 Mayıs'ta Halk Komiseri Yardımcısı Karahan, Ermeni heyetine "*San Remo'da öngörülen Büyük Ermenistan'dan vazgeçilmesi durumunda Sovyet Hükümeti'nin Van ve Bitlis vilayetlerinden bir kısım toprağın kendilerine bırakılması için Türkiye nezdinde girişimde bulunabilecekleri*"¹⁴ vaadinde bulunurken, bazı Rus yetkilileri de Moskova'daki Türk temsilcilerine sözde batı kamuoyunu yatıştırmak üzere fedakârlıkta bulunmalarını tavsiye ediyorlardı¹⁵. 3 Haziran 1920'de Ankara'ya verilen cevapta ise Ermenistan harekâtına taraftar olunmadığı ifade edildi¹⁶. Sovyet Hükümeti'nin Ermeniler lehindeki tavrı bununla sınırlı kalmadı. Hariciye Komiseri Çiçerin 19 Temmuz'da Erivan'a Türkiye'nin seferberlik ilan ettiğini iddia ederek ikinci kez müzakere teklifinde bulundu¹⁷. 31 Temmuz 1920'de Tiflis'te başlayan görüşmeler 10 Ağustos'ta anlaşmayla sonuçlandı¹⁸. Buna göre; Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan Sovyet yönetimine devredilirken Ermeniler, Şahtahtı-Hok-Aznaburd-Sultansk hattının kuzeyindeki toprakları işgal etmekle kalmayarak Türkiye için son derece önemli olan Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunun işletme hakkını ele geçirdi¹⁹. Böylece Moskova Türk-Ermeni mücadelesinden yararlanarak bölgedeki dengeleri kendine göre şekillendirmiş oluyordu²⁰. Anlaşma, Ermenistan'a yönelik harekâtın önünü tıkarken yardımı da deniz yoluna mahkûm ettiğinden Ankara'nın tepkisine neden oldu. Anlaşmanın Türkiye'yi İtilaf devletlerinin safına itebileceği anlaşılınca Bakü Kurultayı'nda telafisine gidilecekti²¹.

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı. 24 Temmuz'daki ilk gayri resmi görüşmede yolun

açılması masaya getirildi. 4 Ağustos'ta Sarıkamış'ın işgali üzerinde anlaşma sağlandı. 13 Ağustos'ta yapılan ilk resmi görüşmeye Sovyet-Ermeni anlaşmasının gölgesi düştü. Türk heyeti demiryolunda, Rus heyeti ise denizyolunda (Novorossik-Trabzon) ısrar etti. Ayrıca Çiçerin, Ermeni muhacirler için Van, Bitlis ve Muş'un bir kısım arazinin tahsisini, Türk heyeti ise muhacirlerin Ermenistan topraklarına yerleştirilmesini, buradaki Türklerin de Anadolu'da iskânını önerince çözüm noktasında ilerleme kaydedilemedi²².

Ortak bir anlaşma metni meydana getirmek üzere kurulan komisyon 17 Ağustos'ta çalışmalarına başladı. Bir hafta içinde 8 madde üzerinde fikir birliğine varıldı. Geriye 4 madde kaldığında Çiçerin toprak meselesini yeniden gündeme getirdi. Çiçerin-Bekir Sami Bey arasında yürütülen ikili görüşmelere rağmen sorunun aşılması mümkün olmadı. 27 Ağustos'a gelindiğinde anlaşma taslağı rafa kaldırılarak yardımın deniz yoluyla yapılmasında mutabakata varıldı²³.

Sovyet yetkilileri Türkiye'yi tavize zorlayarak İngilizlerden farklı düşünmediklerini gösterirken Türk-Sovyet ilişkilerinin de gerilmesine neden oldu²⁴. Mustafa Kemal Paşa, 16 Eylül 1920'de Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Sovyet hükümetinin Polonya'da yaşadığı sorunlardan dolayı Kafkasya'da ikinci bir cephe açmamak için Türk hükümetini oyalarken Anadolu'da Bolşevik örgütlenmesi için çalıştığına dikkat çekerek bu manzara karşısında Türk hükümetinin komünist örgütlenmeye fırsat vermemeye, yardım olarak ne verirlerse almaya ve Ermenistan sorunda bir oldu-bitti yaratmaya karar verdiğini bildirdi²⁵.

Sovyet hükümetinin Taşnaklara karşı harekete geçmeyeceği anlaşılınca Türk hükümeti beklemekten vazgeçerek Ermenistan üzerine yürüme kararı aldı. Eylül ayında Sarıkamış'ı almaya yönelik harekât Kafkasya'daki dengeleri hızla değiştirmeye başladı. Türk hükümetinin baskısıyla harekâtı onaylamak durumunda kalan Sovyet Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, arabuluculuk teklifinin reddedilmesi üzerine 9 Ekim'de Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine karar verdi. Merkez Komitesi karara gerekçe olarak Azerbaycan'da Sovyet nüfuzunun garanti altına alınması ve Ermenistan'ın Türkiye tarafından parçalanmasını engellenmesi dılarak gösterdi²⁶.

Türk hükümeti aynı günlerde Rusları ve Ermenileri çözüme zorlamak amacıyla harekâtı devam ettirme kararı aldı. Kars harekâtı ve onun sonucunda ortaya çıkan Gümrü Antlaşması, Moskova'yı sürecin dışında bırakarak Türkiye ile ilişkileri normalleştirmeye zorladı²⁷. Mustafa Kemal Paşa bu durumu TBMM'nin 3 Mart 1921 tarihli oturumunda şöyle ifade ediyordu: "*Ankara yönetiminin dış durumu oldukça iyidir. Doğu ordumuzun,*

*Rusya'nın bilgi ve onayıyla, doğuda yapmış olduğu harekât sonunda, Kafkaslarda yeni bir durum meydana gelmiştir. Bu ülkemizin o sınırlardaki güvenliğini sağlamış olup, o yandan bize şimdilik hiçbir tehlike yoktur... Bu durum, son olaylar yüzünden bir süre ertelenmiş bulunan Moskova Konferansı'nda teksif edilecektir...*²⁸.

Gümrü Antlaşması imzalandığı gün Ermenistan'da uzun zamandır kendini hissettiren iktidar değişikliği yaşandı. Taşnak hükümeti iktidardan uzaklaşırken Kafkasya'daki durum hem Türkiye, hem de Rusya için yeniden belirsizleşti²⁹. Taraflar, harekâtın siyasi ve askeri sonuçlarını göz önünde tutarak yeni bir düzen kurmak durumundaydı ve bu noktada karşılıklı görüşme taleplerinin gündeme gelmesi uzun sürmedi. Türk hükümeti, 8 Aralık'ta Ermeni sorununu hallettiği noktasından hareketle görüşmelerin Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın katılımıyla konferans şeklinde yapılması kararı aldı. Türk tarafının kararı ve teklifi Rus elçisi Mdivani tarafından aynı gün Moskova'ya iletildi. 9 Aralık'ta Çiçerin, konferansın Moskova'da Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan arasında yapılması gerektiğini bildirdi. Bu tekliften Sovyet hükümetinin masaya Gümrü Antlaşması'nı ve Batum Meselesi'ni getirmek istediği rahatlıkla anlaşılıyordu. Ermenistan Sovyet hükümetinin Dışişleri Komiseri Bekzadyan'ın 8 Ocak 1921'de Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ilan etmesi Moskova görüşmelerinin muhtemel seyri hakkındaki kuşkuları kuvvetlendirdi. Türkiye, Misak-ı Milli ve Ermeni konularında tavize yanaşmayınca Çiçerin, 13 Ocak 1921'de Ermenistan'ın görüşmelere katılması teklifini geri çekmek zorunda kaldı. Geline son noktada görüşmeler sadece Türkiye ile Rusya arasında yürütülecek ve ortaya çıkacak antlaşma geniş katılımlı başka bir konferansta Kafkas ülkelerinin görüş ve onayına sunulacaktı³⁰.

Türk-Sovyet müzakerelerini yürütmek üzere gönderilen Ali Fuat Paşa başkanlığındaki Türk heyeti 18 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaştı ve aynı gün Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la görüştü. Taraflar toplantıların iki ülke arasında ve resmi görüşmelerden önce tartışmalı konuların çözümü için ön görüşmelerin yapılmasına karar verdi. 18 Şubat tarihli görüşme geçen 10 aya karşı tarafların güven bunalımını aşamadıklarını gösteriyordu. Ruslar Türk harekâtından, Türkler ise Gümrü Antlaşması'nın rafa kaldırılmasından dolayı memnun değillerdi ve bunu fırsat buldukça dile getirdiler. Yinede her iki taraf sağduyuyla hareket etmeyi elden bırakmayacaktı³¹.

26 Şubat'a kadar gayri resmi nitelikte üç kez bir araya gelen Türk ve Rus heyetleri sorunlu konular üzerinde fikir teatisinde bulundu. 26 Şubat'ta başlayan resmi görüşmeler 24 Ağustos 1920 tarihli taslak üzerinden yürütüldü. Van-Bitlis sorunu ortadan kalkmasına karşı Batum'dan dolayı

Misak-ı Milli ve Ermenistan harekâtından kaynaklanan Gümrü Antlaşması askeri gelişmeleri de etkileyecek tarzda 14 Mart'a kadar tarafları meşgul etti. Heyetler 14 Mart'ta ortak bir metin üzerinde anlaşma sağladı. İmza töreni ise 16 Mart 1921'de gerçekleştirildi³².

Resmi ilişkilerin kurulmasından anlaşmanın imzalandığı tarihe kadar geçen süre Türk-Sovyet ilişkilerinin en zorlu ve karmaşık dönemini kapsamaktadır. İlişkiler her iki ülkenin bölgesel çıkarlarını uzlaştırmakta yaşanan sıkıntılardan doğrudan etkilenmiştir. Antlaşma Türkiye'nin beklentilerini büyük ölçüde karşılamaktaydı. İlk kez büyük bir güç tarafından tanınan Türkiye Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır'ı topraklarına katarken Batum ve Nahçıvan'ın özerkliğinin de önünü açtı³³. Sovyet Hükümeti de Kafkasya'daki dengeleri kendi lehine değiştirme fırsatı yakaladığı gibi, Kafkasya'da gayet iyi durumdaki bazı kuvvetlerini kuzeye kaydırarak Avrupa cephesinde denge kurabilme imkânına kavuştu³⁴.

1- Kars Konferansı'nın Hazırlık Safhası

Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkilerini sağlamlaştırırken Türkiye'yi Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Çünkü antlaşma bir yandan Gümrü'yü hükümsüz hale getirirken diğer yandan Kafkas ülkeleriyle ilişkileri yeniden tanzim hususunda gerekli zemini oluşturmayı üstleniyordu. Dolayısıyla "Ağabeyi devlet" Rusya'nın aracılığı ve telkinleri Kafkas cumhuriyetlerinin tavrında belirleyici olacaktı³⁵.

Rusya'nın etkinliği Bakü'de Türkiye-Azerbaycan heyetleri arasında gerçekleştirilen görüşmede kendini hissettirdi. Azerbaycan'la ikili antlaşma yapmak için Bakü'ye gelen Türk heyeti Rusya'nın perde gerisindeki tavrından dolayı beklediği ilgiyi göremedi. Birkaç gün oyalandıktan sonra Azerbaycan devlet başkanı Nerimanov tarafından kabul edilen Türk heyeti ile başkan arasında önceden tahmin edilmeyen sert bir görüşme yaşandı. Nerimanov, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında bir ittifadın kurulmakta olduğunu gerekçe göstererek ayrı anlaşma yerine Türkiye'nin söz konusu federasyonla ittifak yapmasını teklif etti. Azerbaycan tarafının Ermenistan'ı müzakerelere katmakta ısrar etmesi üzerine görüşmeden bir sonuç alınamadı³⁶. Buna karşın 19 Nisan'da Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov ile Behbud Şahtatinski Moskova Antlaşması'na vurgu yaparak bölgesel meseleleri ve işbirliğini tesis etmek üzere konferans yapılması teklifinde bulundu. Bu teklif Moskova kaynaklı telkinin sonucuydu. Türk heyeti Bakü'ye bu amaçla gelmese de Sovyet ilişkilerine zarar vermemek ve Kafkas cumhuriyetleriyle soğuk savaş zemini oluşturmamak için iki şart öne sürerek teklifi kabul etti. Şartlardan ilki antlaşma her devlet ile ayrı ayrı imzalanması ve ikincisi ise konferansın Kars'ta gerçekleştirilmesiydi³⁷.

Türk heyeti ileri sürdüğü şartların kabul edilmesinin ardından Tiflis'e geçerek Gürcü makamlarıyla temas kurdu. Orconikidze ve Gürcü Hariciye Komiseri Svanidze konferans fikrini sıcak karşılayarak Tiflis'te yapılmasını önerdiler. Türk heyeti Kars'ta ısrar etti. Nihayet Gürcü heyeti telgraf haberleşmesinde sorun yaşanmayacağı garantisini alarak Kars'a gelebileceklerini ifade ettiler³⁸.

Konferans kararının alınmasından, düzenlenmesine kadar geçen süreye bakıldığında Türk-Sovyet ilişkilerinin inişli çıkışlı bir seyir izlemesinin süreci doğrudan etkilediği söylenebilir. Yunan saldırısı, Sovyet yardımı, Enver Paşa meselesi ve Kafkasya'daki Sovyet faaliyetleri gibi gelişmeler ikili ilişkilerin gündemini belirleyen unsurlardır³⁹.

Güney Kafkasya'daki Sovyet faaliyetleri Türk hükümetini askeri alanda Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'daki konumundan geri adım atmasına yol açarken, siyasi alanda da Malakan ve Enver Paşa meseleleri ilişkinin en hararetli konularını teşkil etti⁴⁰. Ayrıca Gürcü hükümetinin Batum transit meselesinde güçlük çıkaracağı ve Artvin ile Ardahan'a yönelik taleplerde bulunacağı, Ermeni hükümetinin de Sovyet Rusya'nın desteğiyle Anı ve Tuzluca (Kulp) üzerinde birtakım isteklerde bulunacağı şeklindeki bir takım iddialar konferansa gölge düşürüyordu⁴¹.

1921 yılı Temmuz ayına kadar yardımın naklinde yaşanan sorunlar (yardımın takvime dayalı yürütülmemesi ve Ermenistan'ın engellemeleri gibi) ve Enver Paşa'nın Sovyetlerin desteğiyle Anadolu'da yönetimi ele geçirme planları Türk hükümetini endişelendirmekle kalmayarak konferans hususunda sessiz kalmasına neden oldu⁴². Enver Paşa'nın Ankara hükümetine karşı koz olarak kullanılmak istenmesi Moskova Antlaşması'nın ruhuna tamamen aykırıydı. Aynı tarihlerde İngiliz istihbaratı da bu konu hakkında Londra'ya önemli bilgiler iletmekteydi. Tümgeneral Harington'dan İngiliz Savunma Bakanlığı'na gönderilen bir raporda Rus Hariciye Komiserliği ve Türkiye'deki Rus Büyükelçiliği'nin Enver Paşa'yı "ihtilal ordusunun" başında Anadolu'ya sokmak için şartları olgunlaştırmaya çalıştığı ifade ediliyordu⁴³. Mayıs ayından itibaren bu yöndeki işaret ve söylentilerin artması Türk-Sovyet ilişkilerine gölge düşürdüğü gibi konferansın başlatılmasını da belirsizliğe itiyordu.

Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasında teati edilen notalar Enver Paşa hadisesinin yarattığı endişeli havanın gölgesinde yardım meselesi üzerinde yoğunlaştı⁴⁴. Çiçerin, Ali Fuat Paşa'nın 6 Haziran 1921 tarihli notasına aynı gün verdiği karşılıkta Türk tarafını ağır davranmakla suçlayarak Kafkas Sovyet cumhuriyetlerinin ancak antlaşma imzalandıktan sonra sorumluluklarını yerine getireceğini bildirdi⁴⁵. 13 Haziran'da da Güney Kafkasya'daki Sovyet Temsilcisi Legran'dan aldığı bilgilere dayanarak

hükümetinin görüşmelerini aktardı (özetle): Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri Türkiye'yle Moskova Antlaşması çerçevesinde ortak konferans düzenlenerek ayrı anlaşmalar imzalanmasına karar vermişlerdir. Türk heyetinin önce Azerbaycan ve daha sonra Gürcistan hükümetine yaptığı öneri bu devletler tarafından reddedilmemiştir. Sadece bu öneriye ek olarak Türkiye ile Ermenistan arasında bir anlaşma yapılması ve bunun da ortak konferansta hazırlanması istenmiştir. Türk heyeti karşı öneriyi kabul ederek önce kendi hükümetiyle görüşmek üzere Türkiye'ye hareket etmiştir. Yusuf Kemal Bey, hâlâ Ankara'ya varamadığı için Türk-Kafkas konferansının düzenlenmesinde bir gecikme meydana gelmiştir. Buna karşın Kafkas cumhuriyetlerinin ortak konferans ve üç ayrı anlaşma imzalanması hususlarında herhangi bir engeli söz konusu değildir. Kafkas hükümetleri Moskova Antlaşması'ndan kaynaklanan sorumluluklarını aynen kabul ederek anlaşmaları imzalamak üzere Türk heyetinin gelmesini beklemektedirler⁴⁶.

Yusuf Kemal Bey'in Yunan genel taarruzundan dört gün önce (1 Temmuz'da) Çiçerin ve Azerbaycan Dışişleri Komiserine gönderdiği notalar Ali Fuat Paşa ile Çiçerin arasındaki notalar savaşına son vermeyi ve ilişkileri normalleştirmeyi hedefliyordu. Bu yolla Türk-Fransız görüşmelerinin tıkanmasının neden olduğu yalnızlık hafifletilecek, aynı zamanda Sovyet tarafında hem Türk-Fransız görüşmelerinden kaynaklanan endişeler, hem de Kafkasya'ya ilişkin sorunların çözüme bağlanmamasından doğan tepki ortadan kaldırılacaktı. Bunu daha somutlaştırmak gerekirse konferans, Türk hükümetine Kafkasya politikasında dört noktada açılım sağlayacaktı:

1. Elviye-i Selâse'nin statüsü tam olarak belirlenecektir,
2. Ermenistan'ın toprak bütünlüğü ve sınır meselesi çözülerek Türk-Ermeni ilişkilerinde Gümrü Antlaşması'nın tanınmamasından kaynaklanan gerginliğe ve belirsizliğe son verilecektir,
3. Sovyet yardımı için en güvenilir yol olan demiryolu hattı garanti altına alınacaktır,
4. Doğu cephesinde tutulan bazı birliklerin batıya naklinin önü açılacaktır⁴⁷.

Türk hükümeti, gayet yumuşak üslupla hazırladığı notalarda üstünlüğü ele alarak yer ve tarih noktasında tarafları yönlendirmeye çalıştı. Bunu başarması durumunda siyasi alanda gücünü göstermiş olacaktı. Kars'ın yerine Ankara'nın gündeme getirilmesi bunun deliliydi. Yusuf Kemal Bey, Çiçerin'e gönderdiği telgrafta onun Kars-Tiflis telgraf bağlantısına ilişkin şikâyetine hak vererek Sovyet cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzunu kullanarak konferansın Ankara'da yapılmasına yardımcı olmasını istedi. Moskova'da başlayan süreci yönetmiş birisi olarak bu işi bizzat bitirmek istediğini de eklemeyi ihmal etmedi. Azerbaycan Hariciye Komiseri

Hüseyinov'a gönderdiği notada ise konferansın Ankara'nın dışında başka bir yerde toplanmasının kendisini uzunca bir süre bakanlığın işlerinden uzaklaştıracağını iddia etti. Yusuf Kemal Bey Çiçerin'e Ermenistan'ın davetinden bahsetmezken Hüseyinov'a gönderdiği telgrafta ise Ermenistan hükümetiyle henüz görüşemediğini ama Erivan'ın dilerse Ankara'ya temsilcilerini göndererek kendilerini memnun edeceğini ve davetlerinin onlara ulaştırılmasını istedi⁴⁸. Görülen o ki, Türk hükümeti bir yandan konferansın Kars yerine Ankara'da toplanmasına, diğer yandan da Ermenistan'ın daveti hususunda Azerbaycan'ı aracı yaparak onu yanına çekmeye çalışıyordu. Türkiye'nin Ermenistan'ın davetini ağırdan alması bu ülkeyi görüşmelerde pasifleştirmek istemesi şeklinde de yorumlanabilir.

Azeri ve Gürcü hariciye komiserlerinin Temmuz ayının sonuna doğru kaleme aldıkları cevaplarda konferans sorununun büyük ölçüde aşıldığı, fakat yer hususunda farklı yaklaşımlar içinde oldukları anlaşıldı. Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov 21 Temmuz 1921 tarihli telgrafında; Moskova Antlaşması'ndan ayrı olarak her iki tarafın çıkarlarının dostluk ve ittifak anlayışı içinde sağlanmasını gerektiğinden bahsettikten sonra konuyu konferans yerine getirdi. Hüseyinov kendilerinin Bakü önerisine karşılık Türk heyetinin Kars önerisini kabul ettiklerini, ancak heyetlerin hükümetleriyle haberleşmesinde sorunlar yaşayacağını gerekçe göstererek konferansın Ankara'da toplanmasının mümkün olamayacağını beyan etti. Gürcistan Hariciye Komiseri Svanidze ise 31 Temmuz tarihli telgrafında şu ifadelerle yer vermekteydi: *"En yakın gelecekte konferansa kendi temsilcilerimizi tam yetki ile göndermeye hazırız. Ancak umarız, Ankara hükümeti, konferans yeri olarak Ankara'nın seçilmesinde ısrar etmeyecektir. Çünkü Ankara bize bir hayli uzak olup, güvenilir telgraf bağlantısından da yoksundur ve konferansa katılacak başka heyetlerin de hükümetleriyle görüşmesinde zorluklar doğabilecektir. İlk öneriniz gibi Kars kentini kabul etmeye hazırız. Ancak heyetimize direkt Tiflis bağlantısının da sağlanmasını rica ederiz veya biz de karşı öneri olarak konferansın Batum'da toplanmasını diler, heyetinize radyo ve bütün telsizlerden yararlanmak olanağını sağlarız..."*⁴⁹.

Gürcistan hükümeti Ankara'yı kabul etmediği gibi Batum'u öne sürerek işi daha da karmaşık bir hale getirmekteydi. Azeri ve Gürcü hükümetlerinin Kars üzerindeki ısrarları Türk hükümetinin baskın taraf olmasını önlemeye yönelikti. Çünkü konferansta Moskova Antlaşması esas alınacağına göre yerin Ankara ya da Kars olması sonucu değiştirmeyecekti. Fakat söz konusu hükümetler böyle düşünmemekte, Kars'ta bir araya gelmeyi Ankara'ya oranla daha makul bulmaktaydı⁵⁰.

Sakarya Savaşı'nın kendini hissettirdiği günlerde, 8 Ağustos'ta,

Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin 1 Temmuz tarihli Türk notasına verdiği cevapta hükümetinin Kafkasya konferansına katılmayı memnuniyetle karşıladığını, fakat savaş meydanına yakınlığından dolayı Ankara hususunda ısrarı yersiz bulduğunu vurguladı. Bu konudaki tartışmaya son vermek için Kars konferansı ile ilgili hazırlıklara hangi tarihte başlanacağını bildirilmesini istedi. Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Natsarenus'un 20 Ağustos tarihli notası ise bu noktadaki tartışmaları bitirecek bir dille kaleme alınmıştı. Büyükelçi, Hariciye Komiseri Çiçerin'le aynı ifadeleri kullanarak hükümetinin konferansın Kars'ta düzenlenmesine taraftar olduğunu ve başka bir seçeneği dikkate almayacağını bildirdi⁵¹.

Çiçerin'in notasından Natsarenus'un notasına kadar geçen süre içinde Türk hükümeti hem ülke şartlarını, hem de komşularının tavrını dikkate alarak Ankara üzerinde daha fazla ısrar etmenin doğru olmadığını gördü⁵². Yusuf Kemal Bey Rusya büyükelçisine 28 Ağustos'ta verdiği cevapta Türk hükümetinin kararını değiştirdiğini bildirdi. Ayrıca konferans tarihi ile Türk heyetinin kimlerden oluşturulduğu sorularına da açıklık getirdi. Buna göre; Eylülün son haftasında başlaması planlanan konferansta Türkiye'yi Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığında Burdur Milletvekili Veli Bey, Nafia Eski Müsteşarı Muhtar Bey ile Azerbaycan elçisi Memduh Cevdet Bey'den oluşan heyet temsil edecekti⁵³.

Aynı günlerde Ermenistan'ın konferansa katılması sorunu da çözüme bağlandı. Türkiye'nin isteksizliğine ve ilgisizliğine karşın 24 Ağustos 1921'de Ermenistan Hariciye Komiseri Mravyan, Türkiye ile Ermenistan arasında geçmişte yapılan antlaşmaların sağlam bir barış tesis edemediğine dikkat çektiği telgrafında daveti kalıcı barışın tesisi için umut olarak yorumlamaktaydı: "*Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyet Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, anlaşmaya dayanan sağlam bir temel üzerinde kesin bir biçimde düzenlenmesi için artık zamanın geldiğine inanmaktadır... Artık iktidarın bir yandan İşçi-Köylü Sovyet Hükümeti, bir yandan da Türkiye Büyük Millet Meclisi Devrimci Hükümeti elinde olması düşmanca bir şovenizmden ve seleflerinin gerçekleri görmeyecek denli kör olan nefretlerinden arınmış bu hükümetlerin şu çok başarılı Avrupa diplomasisince asla çözümlenmemiş sayılan tüm sorunların çözümlenmesi ve böylece emperyalistlerin diplomasi oyunları ile suni olarak birbirine düşürülen iki halk arasındaki nefret izlerinin tamamen ortadan kaldırılması için en sağlam garantidir. Her iki tarafın da en hayati, en vazgeçilmez bir sorunu olan barış içinde bir arada yaşamamızı ve birbirimize güvenmemizi şart koşmaktadır*"⁵⁴.

Yusuf Kemal Bey altı gün sonra verdiği cevapta mevkidaşının düşüncelerine ve temennilerine katılarak konferansı iki ülke arasındaki

ilişkileri düzene sokan bir fırsat olarak nitelendirdi.

Türk hükümetinin görüşmeler esnasında yer değişikliği teklifini muhataplarına kabul ettirememesi uluslararası itibarına darbe vursa da bu süreçte yaşanan son sorun değildi. Konferans öncesi ortaya konulan beyanatların aksine konferansın ilk oturumunda Sovyet cumhuriyetlerinin tek anlaşma imzalamaya yönelik duruşları Türk heyeti için ilkinden ziyade şaşırtıcı olacaktı.

Türk Hükümeti, Moskova Antlaşması'nın 15. Maddesi gereği bölge ülkelerini bağımsız devletler olarak kabul ettiğinden onlarla ayrı antlaşmalar imzalamayı planlıyordu. Bunun birden fazla nedeni olmakla birlikte en ciddi nedeni Sovyet cumhuriyetlerini bir blok olarak karşısına almak istememesi gösterilebilir. Fakat Sovyet cumhuriyetleri ise önceki görüşlerinin aksine tek bir antlaşma üzerinde ısrar edeceklerdi. Bunun nedeni siyasal sistemlerinin ortak olmasından hareketle dünya kamuoyuna birlik mesajı vermektir. A. M. Şamsutdinov Türkiye'nin tezinde ısrar etmesinden dolayı antlaşmanın 1921 Sonbaharına kaldığını iddia etse de bu gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Sovyet cumhuriyetlerinin talebi ancak müzakereler sırasında gündeme gelecekti. Üstelik Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'un gerek Türk, gerekse Sovyet makamlarıyla yaptığı görüşmeler Türk tarafının önerisini kabul ettiklerini ve fakat daha sonra bundan caydıklarını ispat etmekteydi⁵⁵.

2- TBMM'de Kars Konferansı'na İlişkin Görüşmeler

Kars konferansı 13 Eylül 1921 tarihinde TBMM'nin gizli oturumunda ele alınarak hararetli tartışmalara konu oldu. Yusuf Kemal Bey hükümetin girişimleri hakkında genel kurulu bilgilendirdikten sonra heyetin oluşumuna değindi. Karahisarısahip mebusu Şükrü Bey, Edip Bey'in müşavir tayinine itiraz etmesiyle başlayan tartışmalar talimatın içeriğine ilişkin görüşlerin de dile getirilmesine vesile oldu.

Yusuf Kemal Bey, Batum milletvekili Edip Bey'in antlaşmaya tesir etmek üzere heyete dahil edildiğini, Türk hükümetinin Moskova'daki görüşmelerde Acara'nın muhtariyeti ile Batum limanından serbestçe yararlanmasının Gürcistan tarafından kabul edilmesi şartıyla Batum'dan vazgeçtiğini, Gürcü hükümeti bu şartları açıkça kabul etmediği takdirde Batum'un kendilerinin olduğunu beyan etti⁵⁶.

Yusuf Kemal Bey'in ardından Moskova görüşmelerinde bulunan Rıza Nur Bey söz aldı. Moskova Antlaşması'nı akdettikten sonra hukuken onu tamamlamak üzere Kafkas cumhuriyetleriyle ayrı ayrı tamamlayıcı antlaşmalar yapmak üzere Bakü ve Tiflis'te girişimlerde bulduklarını, fakat muhataplarının tek antlaşma ve konferans yeri konusunda sorun çıkardıklarını, nihayet Kars üzerinde fikir birliğine vardıklarını belirtti. Rıza Nur Bey konuşmasının devamında Rusların Gümrü Antlaşması'nı

feshettirmek için konferansı gündeme getirdiklerini ve dört, beş hükümetin ağız birliği içinde Türk heyetini boğmaya çalıştıklarının anlaşılması üzerine bu güne kadar konferanstan uzak durduklarını ifade etti. Azerbaycan tavrını da değinen Rıza Bey, Azeri hükümetinin tamamen Rusya'nın etkisine girdiğini, bu nedenle Türk heyetinin bir şey beklemesini doğru bulmadığını savundu.

Rıza Bey, Rus ve Kafkas hükümetleri niçin konferans istiyor sorusuna cevap olmak üzere genel kurulun dikkatini iki noktaya çekti:

1. Ruslar Ermenilerin hamiliğine soyunarak Türkiye'ye Gümrü Antlaşması'nı feshettirmek istiyorlar. Türkiye'nin Kars harekâtı sonrası Ermenistan üzerinde kurduğu kontrol yine onun eliyle kaldırılmak istenmektedir.
2. Kafkas Konfederasyonu teşkil edilmek istenmektedir. Türkiye'nin Kafkasya'daki çıkarları böyle bir federasyona tanınmasına ve girmesine aykırıdır. Çünkü Türkiye'nin böyle bir federasyona dahil olması Bolşeviklerin Türkiye'de yönetimi ele geçirmelerine uygun zemin yaratacaktır.

Kafkas heyetlerinin Rusya'nın desteğiyle Türkiye'ye sınır değişikliği teklifinde bulunacaklarını ve Rusya'nın Türk-Fransız görüşmelerini kendi aleyhinde bir ittifak arayışı olarak değerlendirdiğine değinen Rıza Bey'e göre bütün bunlar tek yönlü bir politika izlenmesinin nedeni sakıncalı olduğunu göstermiştir. Bunlara ek olarak karşılıklı ticaret, Türk esirlerinin iadesi, para, silah, mühimmat ve mazot yardımı konularının aşılması gereken sorunlar olarak karşılarında durduğunu sözlerine ekledi. Rıza Nur Bey'in dikkat çektiği noktalar yan yana getirildiğinde konferansa gerek görmediği, fakat bundan kaçınılamaması durumunda ise Sovyet Rusya'nın devre dışı bırakılmasını istediği anlaşılmaktadır⁵⁷.

Rıza Bey'den sonra Kars milletvekili Cavit Bey Rusya'nın güvenilmez bir müttefik olduğuna ifade eden uzun bir konuşma yaptı. Cavit Bey öncelikle Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya yönelik beklentilerine değindikten sonra, Kızılordu'nun Kafkasya'da tahmin edildiği kadar kuvvetli olmadığını, Azerbaycan'da Türkleri katlederek kendilerini hayal kırıklığına uğrattığını, Türk tarafının girişimlerine karşın Ermenistan'a karşı ortak harekât düzenlenemediği, fakat Türk ordusunun Kars'ı alıp Gümrü üzerine yürümesinin ardından Kızılordu'nun elini kolunu sallayarak Ermeni topraklarına girdiğini öne sürdü. Cavit Bey, Rusya'nın ikiyüzlü politika takip ederek silah yardımına söz verdiği halde Taşnak hükümetinin Gümrü Antlaşması gereği taahhüt ettiği silahları vermemesi için çaba sarfettiğini, Gürcistan'ı da nüfuzu altına alarak Türkiye'nin Kafkas ülkeleriyle bağımsız ilişki kurmasını engellediğini ifade etti.

Konuşmasında bölgesel sorunlara da yer veren Cavit Bey, Iğdır (Iğdır/Sürmeli çukuru Erivan'a yakınlığı dolayısıyla stratejik bir nokta teşkil ediyordu), Nahçıvan ve Acara özerk bölgelerinin Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak üzere yeniden tartışma konusu edileceğini ve Rusya ile aynı ideoloji benimsemiş olan bölge ülkelerinin Türkiye'den bir şeyler koparmak için mutlak surette işbirliği yapacağını savundu⁵⁸.

İstanbul milletvekili Ahmet Ferit Bey ise Kafkasya'nın Türkiye dış politikasında hayati bir öneme sahip olduğundan hareketle Rıza Nur Bey'in sözlerini eleştirdi. Rusya'yı devre dışı bırakarak Kafkas ülkeleriyle birebir görüşme imkanı olmadığını ve Rusya'nın bölgedeki ağırlığının tartışmayacağına değinerek sözü Azerbaycan yönetimine getirdi. Türkiye'nin harple meşgul olduğu bir dönemde Nerimanov ve kabinesinin Bolşevik olmasından dolayı onlarla mücadele etmenin yanlışlığına dikkat çekerek her şeyi Türkiye'nin istediği şekilde yapmasının imkan ve ihtimali bulunmadığını iddia etti. Ahmet Ferit Bey, konuşmasının sonunda Azerbaycan hiç olmazsa Türktür belki Türkiye'nin isteklerine razı olabilir, fakat Gürcülerle bir anlaşma zemini aramak zorunda olduklarını beyan ederek bütün bu noktalarda heyetin Türkiye'nin çıkarlarını koruyacak birikime sahip olduğuna inandığını belirtti⁵⁹.

Milletvekillerinin görüşlerini ortaya koymalarının ardından Yusuf Kemal Bey son kez söz aldı. Hariciye Vekili olarak memleketin maddi kuvvetlerini ne kadar çoğaltmak mümkün ise o kadar çoğaltmaya çalıştıklarını, devletler arasında düşmanlık gütmenin ve her türlü çare kapılarını kapatmanın doğru olmadığını belirterek ülkenin şartlarını iyi tahlil ederek ona göre bir yol izleneceğine herkesin güvenmesi gerektiğini ifade ederek konferansa iştirak etmek üzere genel kuruldan yetki talep etti⁶⁰.

Meclisin konferansın düzenlenmesini onaylaması Türk hükümetini Rıza Nur ve Cavit Beylerin dikkat çektiği sorunlarla karşı karşıya bırakacaktı. Fakat Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar söz konusu riskleri almayı zorunlu kılıyordu. Bu noktada Türk heyeti ve ona verilecek talimat son derece önemli bir hale geliyordu.

3- Türk Heyetinin Belirlenmesi

Kars Konferansı'na katılacak heyete son şekil 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumda verildi. Bundan önce Yusuf Kemal Bey'in Moskova dönüşü konuya ilişkin faaliyetlerine değinmekte fayda vardır.

Yusuf Kemal Bey, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Bakü ve Tiflis'te girişimlerde bulunduktan sonra 22 Nisan 1921'de Türkiye'ye döndü. Önce Kars'ta ardından Sarıkamış'ta konferans için talimat bekledi. 7 Mayıs'a kadar Sarıkamış'ta kalan Yusuf Kemal Bey, talimat gelmeyince Erzurum'a geçti. Aynı gün Adliye Vekilliğine seçildiği

ve Ankara'ya hareket etmesi gerektiği yönünde emir alınca Trabzon üzerinden Ankara'ya doğru yola çıktı. Gümüşhane'den geçerken yeniden Hariciye Vekilliği'ne atandığını öğrendi⁶¹. 9 Haziran'da Ankara ulaşan Yusuf Kemal Bey, Fransız heyeti ile görüşmelere memur edilince Kars'ta Türkiye'yi temsil etme ihtimali kalmadı. Hem Fransa, hem de Sovyet cumhuriyetleriyle görüşmeleri aynı anda yürütmek üzere konferansın Ankara'da toplanması yönündeki teklifi de kabul görmeyince Gümrü'de Ermeni heyeti karşısında oldukça başarılı bir grafik çizen Kazım Karabekir Paşa'nın ismi öne çıktı. Bölge ülkeleri tarafından da tanınması Karabekir Paşa'nın tercih nedenleri arasında görülebilir.

Kafkas konferansının Ankara'da toplanması teklifi reddedilince Kâzım Karabekir Paşa heyet başkanlığına getirildi. Rıza Nur Bey'in de Karabekir Paşa'ya yardımcı olması düşünüldü. Fakat Rıza Nur Bey teklifi geri çevirince heyete yeni isimlerin katılması kaçınılmaz hale geldi. Görüşmelerin teknik konularda yoğunlaşacağı dikkate alınarak heyetin bu alanlarda bilgi ve deneyim sahibi isimlerden oluşturulmasına karar verildi.

Yusuf Kemal Bey, 13 Eylül 1921'de TBMM'nin gizli oturumda üyeler ve alanları hakkında şu bilgiyi verdi: "*Rıza Nur Beyin yerine Nafia Müsteşarı Muhtar Beyi -ki şimendüfer işlerinde sahib-i ihtisastır- sonra hukukta ve cihet-i maliyete vukufu bulunan Burdur Mebusu Veli Beyi murahhas tayin ettik. Muhtar Bey; Aydın-Kasaba demiryolu hakkında İngiltere ile Londra'da cereyan eden müzakerat ve akdedilen muahdede, memleketimizin tarihinde nam almış bir adamdır. Memduh Şevket Bey, ki ahvale vukufu hasebiyle eskiden zaten murahhastı. Bunları murahhas yaptık. Maliye müfettişlerinden Muvaffak Beyi de Maliye Müşaviri olarak tayin eyledik. Sonra arkadaşlarımızdan Batum Mebusu Edip Beyi de hususat-ı mahalliyedeki vukufuna binaen reyinden istifade edilmek üzere müşavir olarak kabul ettik. Kazım Karabekir Paşanın orada bulunan Erkânı harplerinden bir ikisini de askerî müşavir olarak tayin ettik.*"⁶².

Rıza Nur Bey'in ardından kürsüye gelen ve onun eleştirilerinden cesaret aldığı anlaşılan Konya milletvekili Vehbi Efendi sözü heyetin teşkili kapsamında Muvaffak Bey'e getirerek bu zatın memleket meseleleriyle ilgisi bulunmadığını, bu tarz adam kayırmaların ülkeye bir şey kazandırmayacağına dikkat çekerek Karabekir Paşa'nın yanına daha vatanperver kişilerin gönderilmesini talep etti⁶³.

İstanbul milletvekili Ahmet Ferit Bey ise tam aksi bir görüş dile getirdi. Ona göre heyet şimdiye kadar tayin edilenler içinde en iyilerinden biriydi. Burdur milletvekili Veli Bey hukuk alanında yetkili bir isim olup Karabekir Paşa'ya oldukça yardımcı olacaktı. Karabekir Paşa askeri ve siyasi gelişmelerden haberdar birisi olarak Türkiye'nin haklarını sonuna

kadar savunacak kabiliyete sahipti. Ahmet Ferit Bey, Muhtar Bey'e yönelik tereddütlere de karşı çıkarak heyete ciddi katkılar sağlayacağını savundu. Vehbi Efendi'nin sözlerine de karşı çıkarak devletin hayati mevzularında kişi sayısının ve paranın bir önemi olmadığını beyan etti⁶⁴.

Mecliste bu tartışmalar yaşanırken Karabekir Paşa da başkanlığa atanmasını uygun bulmayarak itiraz etti. Buna gerekçe olarak asker kimliğini gösterdi. Siyasi nitelikteki heyetlerle mücadele için hazırlıklı olmadığını ve müzakereler esnasında dışarıda kalarak çalışmaları daha iyi takip edebileceğini düşünerek itiraz ettiyse de Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı karşısında görevi kabul etmek zorunda kaldı. Müzakerelerde sınır sorunlarının görüşüleceği dikkate alındığında hükümetin bölgeyi gayet iyi tanıyan ve Türk-Sovyet ilişkilerinin safahatına vakıf olan Karabekir Paşa'yı ataması son derece isabetliydi⁶⁵.

4- Türk Heyetine Verilen Talimat

17 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey tarafından heyet başkanı Karabekir Paşa'ya gönderilen talimat, Rusya ile Ermenistan'ın muhtemel işbirliği dikkate alınarak iki nokta üzerine inşa edildi:

1. Azerbaycan ve Gürcistan ile ilgili sorunlar öncelikle ele alınmalı ve Türk dış politikası doğrultusunda karşılıklı çıkarlar gözetilerek çözüme kavuşturulmalıdır. Buna göre Nahçıvan ve Acara özerk bölgesi görüşmelerin merkezinde yer alacak ve bunların çözümü Ermenistan'ı ve taleplerini zayıflatacağı öngörülüyordu.
2. Ülkelerin karşılıklı siyasi varlıklarını ve toprak bütünlüklerini garanti altına alacak şekilde antlaşmalar ayrı ayrı imza edilmelidir.

Talimatta Azerbaycan'la ilgili olarak; tarafların bir diğerinin aleyhine yapılan antlaşmaları tanımaması, Nahçıvan'ın üçüncü bir devletin himayesine bırakılmaması, her iki ülkenin topraklarında karşı tarafın aleyhinde örgüt faaliyetlerine izin vermemesi ve Bakü petrollerinden Türkiye'ye de hisse verilmesi hususları yer alıyordu.

Gürcistan ile görüşmelerde hiç kuşkusuz Batum meselesi/Acara Özerk Bölgesi önceliğe sahipti. Gürcü heyetine Misak-ı Millinin ihtiva ettiği arazi tasdik ettirilmesinden sonra Moskova Antlaşması'nda Batum'un terki karşılığında elde edilen hakların korunması ve mümkün mertebe teferruatlandırılması, Ahıska ve Borçalı Türklerine tanınacak haklara antlaşmada yer verilmesi Türk heyetinin görevleri arasında sayılıyordu⁶⁶.

Talimatın üslubu ele alındığında hükümetin Karabekir Paşa'dan sert davranarak sınırlar ve Batum hususunda Türk görüşlerinde direnmesini istediği rahatlıkla görülmektedir. Yani Moskova'daki gibi Kars'ta yeni fedakârlıkta bulunulmayacaktı. Böyle bir yol tutulmasında Sakarya'nın kazanılmasının yarattığı ortamın yanı sıra Türkiye'ye rağmen Ermenistan'ın

konferansa dahil edilmesi önemli bir oynamıştır⁶⁷.

5- Konferansın Açılışı ve Çalışma Programının Belirlenmesi⁶⁸

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet hükümetleri arasında Moskova Antlaşması'nda yer alan maddelerin teyit edilmesi için yapılmasına karar verilen konferans, 26 Eylül 1921'de akşam 19'da Türkiye'nin baş temsilcisi Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığında açıldı.

Heyetler şu isimlerden meydana geliyordu:

Türkiye Heyeti: Kazım Karabekir Paşa TBMM Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı, Veli Bey TBMM Burdur Milletvekili, Muhtar Bey Bayındırlık/Nafia Eski Müsteşarı ve Memduh Cevdet Bey Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi.

Rusya Temsilcisi: J. Hanetzky Rusya'nın Letonya Temsilcisi.

Azerbaycan Temsilcisi: Behbud Şahtahtinski.

Gürcistan Heyeti: C. Eliava Deniz ve Harbiye Komiseri, A. Svanidze Dışişleri ve Ekonomi Komiseri.

Ermenistan Heyeti: A. Mraviyan Dışişleri Komiseri, P. Makintziyan İçişleri Komiseri.

Karabekir Paşa oturumu hoş geldiniz konuşmasıyla açtı. Kafkas ötesi Cumhuriyetleri temsilen Rus temsilci Hanetzky ve Ermeni temsilcisi Mraviyan cevaben birer konuşma yaptı. Genel itibariyle konuşmalarda taraflar konularına özel vurgu yaparken hep bir ağızdan konferansın ikili ve bölgesel işbirliğini kuvvetlendireceğini savundu.

Karabekir Paşa'nın konuşmasında öne çıkan hususları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Sevr Antlaşması emperyalist ülkelerin bir tertibidir. Türk milleti emperyalistlerin tehditlerine boyun eğmemiştir.
2. TBMM Hükümeti halk inkılabının sonucunda meydana gelmiştir.
3. Türkiye benzer inkılâbı daha önce gerçekleştiren Rusya ile kader birliği yapmaktadır.
4. Kafkas milletleri Türkiye ve Rusya arasında şarkın vazgeçilmez parçalarıdır.
5. Kars konferansı Moskova Antlaşması'nı teyit ve takviye edecek ve şarkta ebedi kardeşliği tesis edecektir.

Rus temsilci Hanetzky'nin konuşmasında dikkat çeken hususlar şunlardır:

1. Rus hükümeti ve milleti Türk milletinin esarete karşı verdiği mücadeleyi takdirle karşılamaktadır. Türkiye emperyalizme karşı verilen mücadelede önemli bir rol oynamaktadır.

2. Kafkas heyetleri düşmanlarının tahriklerine rağmen barış, dostluk ve birlik dairesinde yaşamaya azmetmiş olduklarını bütün âleme göstermek için konferansa iştirak etmişlerdir.
3. Birinci Dünya Savaşı'nı yeni sömürgeler elde etmek için çıkararak emperyalistler mazlum halkların birliği karşısında mağlup olacaklardır.
4. Yunanlılarla yapılan savaş özde emperyalistlere karşı yürütülen bir savaştır ve Türkiye bundan mutlaka zaferle çıkacaktır.
5. Türk-Ermeni barışı konferansın en mühim başarısı olacaktır. Kahraman Türk milleti ve Ermeni halkı birbirlerine karşı düşmanca bir tavır içinde olmadıklarını yalnız söz ile değil davranışlarıyla da göstereceklerdir.

Ermeni temsilcisi Mraviyan ise geçmişte Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan acıların konferans sayesinde son bulacağını ve bütün tarafların tereddütlerini ortadan kaldırarak barışı tesis edileceğine inandığını vurguladı:

1. Ermeni heyeti Kars'a düşmanlık duygularıyla gelmemiştir.
2. Geçmişin sorunları ve tartışmaları konferansın gündemine getirilmeyecektir.
3. Türkiye doğu sınırlarından ve komşularından emin olacaktır.
4. Kafkas ülkeleri Türkiye'nin emperyalizmle mücadelesinde her türlü desteği vermektedir ve konferans Türkiye ile Kafkas cumhuriyetlerinin emperyalist güçlere karşı işbirliğini kuvvetlendirecektir.
5. Kafkas hükümetleri konferansın taraflar arasında sağlam bir temel teşkil ederek çözülemez gibi görünün sorunları basit ve hızlı bir şekilde çözeceğine inanmaktadır⁶⁹.

Açılış konuşmalarının ardından heyetler yetki belgelerini teati ederek çalışma programını ele aldı. Karabekir Paşa'nın önerisi doğrultusunda her gün iki oturum düzenlenmesine ve oturumların öğle 12-15 ve akşam 19-22 saatleri arasında yapılmasına karar verildi. Türk heyeti talimatta da yer aldığı üzere tutanakların Fransızcaya çevrilmesini önerdi. Kısa süreli bir fikir alışverişinin ardından teklif kabul edilerek heyet sekreteryalari için sabit büro oluşturulmasına karar verildi.

Çalışma programının ana hatları belirlendikten sonra Türk heyeti, Moskova ve Tiflis'te varılan kararlara uygun olarak Kafkas hükümetleriyle ayrı antlaşmalar imzalayacağını ilan etti. Türk heyetinin bu çıkışı Kafkas heyetlerinin tepkisine yol açtı. Rus temsilcisi teklife itiraz ederek tek bir antlaşmanın yeterli olacağını ve bunun konferansın süresini de katkı sağlayacağını iddia etti. Hanetzky'e göre Türkiye ile Kafkas cumhuriyetleri arasındaki sorunlar ortak ve şayet çok özel sorunlar ortaya çıkarsa bunlar ayrı ayrı ele alınarak tek bir metne kaydedilebilirdi.

Karabekir Paşa ayrı antlaşma yapılmasındaki ısrarını üç nedene

bağladı:

1. Bu husus Rusya ve Türkiye arasında Moskova ve Tiflis'te yapılan görüşmelerde hükme bağlanmıştır. Türk hükümeti de heyete bu yönde kesin talimat vermiştir.
2. Moskova her fırsatta Kafkas cumhuriyetlerinin bağımsız olduklarını dile getirmektedir. Cumhuriyetler uluslar arası alanda bağımsız olduklarını tescil ettirmek istiyorlar ise ayrı antlaşmalar imzalamalıdır.
3. Taraf ülkelerin tamamını ilgilendirmeyen ikili sorunların çözümünü kolaylaştırmak ve muhtemel kargaşanın önünü geçmektir.

Karabekir Paşa son olarak Kafkas heyetlerinin tek metinde ısrar etmeleri durumunda hükümetine danışmak zorunda kalacağını bildirdi. Rus temsilcisi hükümetinin Kafkas heyetlerinin konferans öncesinde dile getirdikleri fikirlerine katıldığını ve tek metinde ısrar ettiğini ve böyle bir yolun izlenmesinin bütün taraflara fayda sağlayacağını savundu. Ayrıca ihtilafli konuların çözümlenerek bir metne konulmasının Sovyet hükümetlerinin tamamı için bağlayıcı bir hale getireceğini ve bu durumun Türkiye'nin elini kuvvetlendireceğini iddia etti. Son olarak Kafkas Cumhuriyetlerinin toplu vaadinin Türk toplumuna karşı dostluk duygularının kanıtı olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirterek önerisinde ısrar etti. Karabekir Paşa da dostluk duygularına teşekkür ederek dile getirilen hususları hükümetine iletteceğini ve alınacak talimata göre hareket edeceğini bildirdi.

Taraflar sınır ve iktisadi meselelerin önemini dikkate alarak işlerini kolaylaştırmak amacıyla Rus temsilcisinin önerisi doğrultusunda biri Sınır diğeri İktisat olmak üzere iki alt komisyon kurma kararı aldı.

Sınır Komisyonu'nda Türkiye'yi Talat Bey ve Veysel Paşa, Kafkas cumhuriyetlerini ise Gürcü ve Ermeni üyelerden meydana getirilen heyetin temsil etmesine karar verildi. Buna göre başkanlığa Kuznetzof (Gürcistan), üyeliklere Guidevanof (Gürcistan), Lagokokva (Gürcistan) ve Tamrutçi (Ermeni) seçildi.

İktisat Komisyonu'nda ise Türkiye Muhtar ve Muvaffak Beyler, Kafkas heyetlerini ise Svanidze (Gürcistan) başkanlığında Adamoff (Rusya), Mikadze (Gürcistan), Bjaparidze (Gürcistan) ve Toumanof (Gürcistan) adlı diplomatlar temsil edecekti.

Alt komisyonların raporlarını ertesi gün saat 19'da toplanması öngörülen konferansa sunmak üzere oturuma 20,15'te son verildi.

6- Müzakereler ve Gündeme Getirilen Hususlar

Sovyet heyetleri konferans süresince biri resmi, diğeri gayri resmi surette çok sayıda isteği gündeme getirilecekti. Anı'nın Ermenistan'a terki, Gürcü sınırının Sarp köyünün güneyinden başlatılması (Sarp'ın Gürcistan'a

bırakılması), Ermenistan'ın Kulp tuz madenlerinden faydalanması, Türkiye ile Kafkas ülkeleri arasındaki ticaretin Tiflis'te kurulan Dış Ticaret Bürosu aracılığıyla yürütülmesi, antlaşma metninin teke indirilmesi resmi surette, Gürcistan'ın Elviye-i Selase'de eski eser araştırmaları yapabilmesi, gayri müslim tebaaya yeni kültürel ve dini haklar verilmesi (burada kastedilen Malakanlar ile çok az sayıdaki Ermeniler idi) ve Gümrü'de altı konulan demiryolu malzemelerinin iadesi gibi hususlar gayri resmi surette ele alınacaktı. Karabekir Paşa gayri resmi görüşmelerde dile getirilen isteklerin bağımsızlığa ters düştüğü gerekçesiyle reddedildiğini yalnız bir kısım demiryolu malzemesinin Türkiye'nin iyi niyetini göstermek amacıyla Ermenistan'a gönderildiğine hatıratında yer veriyordu⁷⁰.

Türk tarafı ise sınır tespiti, Batum limanından yararlanılması, transit geçiş, Nahçıvan ve Acara'nın özerkliği, ticari münasebetler kapsamında Tiflis'te konferans düzenlenmesi, Bakü petrolerinden yararlanılması, Gürcü sınırındaki bazı köylerin Türkiye'ye iadesi, Türk tebaaya ait eşyaların iadesi ve son olarak heyetlerin antlaşma metnini ayrı ayrı imzalamaları gibi hususları gündeme taşıyacaktı.

27 Eylül, saat 19'da başlayan ikinci oturum ihtilafı sınır meselelerinin tartışıldığı ve tarafların değişiklik taleplerinin gündeme geldiği bir oturum halini aldı. Rus temsilcisi Hanetzky, Kafkas heyetlerinin kendisini oturma başkanlık etmekle görevlendirdiğini bildirerek bu görevin Türk tarafından da kabul edilmesini önerdi. Kafkas heyetlerinin kendi aralarında böyle bir karar almaları onların yekvücut bir Sovyet heyetine dönüştüğünü ve beklentilerin aksine bağımsız devletler olarak değil Rusya'nın liderliğine tabi bir birlik oluşturduklarını gösteriyordu.

Taraflar alt komisyonların teknik niteliğini göz önünde bulundurarak çözüme bağladığı hususların aynen kabulüne, çözüme bağlamadığı hususların ise heyetler eliyle sonuca bağlanmasına karar vererek sınırla ilgili konuları görüşmeye başladı. Türk tarafı, Sovyet heyetlerinin muhtemel değişiklik taleplerinin önüne geçmek için Moskova Antlaşması'nda çizilen sınırları ve özel şartları prensipte aynen kabul ettiğini ilan etti. Dolayısıyla Moskova Antlaşması sınır meselesinin çerçevesini oluşturmalıydı. Türk heyeti komisyon raporunun genel hatlarıyla hem Moskova Antlaşması'yla, hem de Türkiye'nin çıkarlarıyla örtüştüğünü, konuyla ilgili herhangi bir anlaşmazlık yaşanmadığına dikkat çekerek bunun dışına taşacak isteklerin geri çevrileceğini baştan ifade etmiş oluyordu.

Hanetzky ise Anı harabelerinin tarihi öneminden bahsederek Ermenistan'a bırakılmasını önerdi. Hanetzky değişimi Ermenistan'ın hakkı olduğu için değil, bu ülkeye karşı güzel duyguların beslendiğini göstermek adına talep ettiklerini belirtti. Masumane kisvesine büründürülen talebin

konferansın ilerleyen günlerinde dile getirilmesi muhtemel toprak tavizlerin başlangıcı gibi algılanması zor olmadı. Karabekir Paşa cevap olarak Anı'nın devrinin gündeme getirilmesini önemsediklerini zira böyle bir devrin yurt içinde ve dışında Moskova Antlaşması'na yönelik şüpheler doğuracağını, birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bir ortamda hükümetini sıkıntıya sokacağını beyan etti. Ayrıca Türkiye'nin harabeleri Ermenistan'a bırakılabilmesinin ancak özel bir antlaşmayla ya da özel bir maddeyle mümkün olduğunu belirtti. Türk heyeti bu konuda kapıyı açık bırakırken asıl amacı Arpaçay'ın ortak sınır kabul edilmesini hükme bağlamaktı. Bu nedendir ki öncelikle sınırın Arpaçay kabul edilmesi ve ardından hükümetin onaylaması durumunda bölgeyi özel bir maddeye istinaden terk edebileceğini öne sürdü⁷¹.

Rus temsilcisi ise bir taraftan sınırın Arpaçay'dan geçmesi, öte yandan Anı'nın özel bir maddeyle devredilmesinin çelişki yaratacağını ve bunun da Moskova Antlaşması'na gölge düşüreceğini dikkate alarak devrin gerekçeleriyle birlikte ek bir bildirgeyle ilanının dünya kamuoyu üzerinde daha iyi bir izlenim yaratacağını savundu.

Rus temsilcinin direktmesi karşısında Türk heyeti bir yandan Moskova Antlaşması'nın geçerliliğini korumak, diğer yandan görüşmelerin Anı yüzünden tıkanmaması maksadıyla yeni bir teklifte bulundu. Buna göre; Moskova Antlaşması'nda yapılacak değişikliğin İngiltere'nin Türkiye aleyhindeki propagandasına gerekçe teşkil etmemek ve işin mahiyetinden habersiz olan kesimlerin tepkilerine fırsat vermemek üzere sınır antlaşması değiştirilmeyecek, buna karşın devir ve gerekçeler Ek-B'de kayıt altına alınacaktı.

Rus temsilcisi Ek-B'nin yalnızca özel bölgeleri içerdiğini ve sınıra ilişkin konuların Ek-A'da ele alınması gerektiğini, değişiklik Ek-A'da yapıldıktan sonra gerekçelerin ayrı bir bildirgeyle belirtilebileceğini söyledi. Bu konudaki menfi propagandaların ise bölgenin küçüklüğü nedeniyle önemsiz kalacağını, zira Rusya ve Kafkas hükümetlerinin Türkiye'ye terk ettiği büyük topraklar düşünüldüğünde böylesi küçük bir fedakârlığın Türkiye lehine düşünceler doğuracağını, hatta Kafkasya ve Rusya'daki düşmanca düşünceleri bertaraf edeceğini iddia etti. Türk heyeti ise netice itibarıyla arazi devrine yetkili olmadığını, yalnız konuyu hükümete aktaracağını ve alınacak emre göre hareket edileceği karşılığını vererek konuyu kapattı⁷².

Anı meselesinin ardından Hanetzky, Moskova Antlaşması'nın tatbikiyle ilgili olarak sınır komisyonunda Türk-Gürcü sınırındaki Vartanlı, Novi-Kisil, Kaftaratu, Sabour ve Carpey (?) köylerinin hangi tarafta kalacağına dair tartışmaların yaşandığına dikkat çekerek konuyu heyetlerin

görüşüne açtı.

Kazım Paşa hudut belirlenirken genel kurala sadık kalınması halinde zorlukların bertaraf edilebileceğini ifade etti. Kural; hudut çiziminde sabit noktaları belirlemek, köy gibi değişken noktaları ise göz ardı etmektir. Çünkü doğal afetler köyün yer değiştirmesine neden olabileceği gibi, ahalinin ve hane sayısının artması bazı evlerin sınır ötesinde kalmasına ve dolayısıyla sınırı tartışmalı bir hale getirebilirdi. Bu nedenle hudutlar arazi yapısı esas alınarak çizilmeliydi: *“Şayet bir akarsu varsa ve bu akarsuyun her iki kıyısında bir köy kurulmuşsa sınır çataktan (Talveg)’ten geçmeli, bir tepelik varsa sınır tepenin doruk noktasını takip etmeli, eğer arazi düz veya düzensiz yükseltiler varsa sınır daha önce belirlenen iki nokta arasında düz bir hat olarak çizilmelidir.”* Bu kurallar takip edilirse antlaşmanın yorumu ve uygulamasına dair sorunlar çözülebilirdi. Örneğin akarsuyun kenarında kurulan Vartanlı köyünde sınır akarsu kabul edilirse diğer tarafta yaşamak isteyenler karşı kıyıya geçebilirler. Ancak, durumu karışık olan köyler için bir komisyon eşliğinde gönderilecek topografçılar sınır sorununu sözü edilen kurallara göre çözebilirler. Böyle bir komisyon kurulmazsa bir köyün hangi ülkeye ait olduğunu belirlemek oldukça zorlaşacaktır.

Sovyet temsilcileri Karabekir Paşa'nın dile getirdiği kuralların tümünü kabul etti. Hanetzky, Moskova Antlaşması'nda da Paşa'nın dile getirdiği hususların dikkate alındığı uyarısında bulunduktan sonra, oluşturulacak komisyonların Moskova'da çizilen sınırı bozmayacak şekilde çalışması gerektiğini ifade etti. Komisyonların ihtilafli yerlerde yaşayan halkın iktisadi menfaatlerinin yara almamasına da dikkat etmesini rica etti. Son olarak adı geçen köylerle ilgili olarak hudut doğal sınırlardan geçiyorsa bunu, aksi durum da ise köyleri konumları ve ekonomik menfaatlerini göz önüne alarak Türk tarafına bırakabileceklerini beyan etti⁷³.

Rus temsilcisi Moskova Antlaşması'nda sınırın Sarp köyünden başlatıldığını hatırlatarak iki noktaya dikkat çekti: Köyün güneyinden geçen yükseltiler doğal bir sınır çizmekteydi ve bu husus Türk heyetinin belirttiği ve Moskova Antlaşması'nın da vurgulamak istediği bir durumdu. İkinci olarak köy ekonomik ve coğrafi olarak Batum'a bağlıydı ve eğer Batum'dan ayrılırsa kısa süre sonra zayıflayıp terk edilecekti. Bu nedenle Türk tarafının görüşleri ve Moskova Antlaşması'na da uygunluğu dikkate alınarak sınırın Sarp'ın güneyinden geçmesinin kabul edilmesini talep etti.

Karabekir Paşa ise doğal sınır kapsamında akarsulardan da bahsettiğini ve köyden de akarsuyun geçtiğine dikkat çekerek akarsuyun sınır çizgisi olarak kabul edilebileceği karşılığını verdi. Ayrıca dostça görüşülmesi gereken birçok sorun varken, fazla öneme haiz olmayan bu konu hakkında zorluk çıkartmak niyetinde olmadıklarını, yine de bu hususun

komisyona havale edilmesinin yerinde olacağını belirtti.

Hanetzky, ise nehrin köyün kuzeyinden geçtiğini ve Moskova görüşmelerinde tarafların güneyden geçen dağları esas aldığını hatırlatma ihtiyacı hissederek bu noktanın göz önünde bulundurulması şartıyla görevlendirilecek karma komisyonun kararına saygılı olacaklarını beyan etti.

Rus temsilcisi ihtilafli noktaların tarafların yapıcı yaklaşımlarıyla çözüme kavuşturulduğunu belirterek konuyu Kulp/Tuzluca kazasına getirdi. Hanetzky'in bahsettiği konu Ermenistan'ın Kulp tuz madenlerinden faydalanmasını içermekteydi. Ermenistan temsilcisi Türkiye'yi sıkıntıya sokacak talepleri masaya getirmeyeceklerini önceden vaat etmesine karşın Anı ve Kulp'a ilişkin taleplerin Rus temsilcisi tarafından dile getirilmesi oldukça manidardı. Bu da Rusya'nın Türk-Sovyet ilişkilerinin başladığı ilk günden itibaren Ermenistan'ı koruma ve kollama politikasının doğal bir sonucuydu.

Sorun her iki komisyonda dile getirilmiş ve Türk üyelerin itirazlarıyla karşılaşınca Kafkas temsilcileri konuyu gündemden çıkarmak zorunda kalmışlardı. Fakat Rus temsilci sorunun iktisadi boyutunu öne sürerek karşılıklı dostluk çerçevesinde madenin ortak işletilmesini teklif etti. Türk tarafı ise topraklarındaki bir madenin ortak işletilmesinin bağımsızlık ilkesiyle bağdaşamayacağını belirterek öneriyi kesin bir dille reddetti.

Bu cevap üzerine Hanetzky sınır meseleleriyle ilgili tartışmaların bitirildiğini ve dolayısıyla sınır komisyonunun raporlarını Moskova Antlaşması'na uygun şekilde yazabileceklerini ve bu arada Anı ile ilgili Ankara'dan ivedi bir cevabın gelmesini umut ettiklerini belirtti. Böylece sınır komisyonu Türkiye-Gürcistan, Türkiye-Ermenistan ve Türkiye-Azerbaycan (Nahçıvan) sınırlarını yeniden detaylandırmak ve nihai şekli vermek üzere yetkilendirilmiş oldu.

Karabekir Paşa komisyonun Türk üyelerinin ifadesi ışığında Azerbaycan/Nahçıvan sınırının mevcut haliyle kabul edilir bulduklarını belirterek komisyonun yarından (28 Eylül) itibaren Gürcistan ve Ermenistan sınırının ayrıntılarını saptamasını arzu ettiklerini ifade etti. Her iki Sovyet heyeti de hudut meselesinde hem fikir olduklarını beyan ettiklerinden ilgili maddenin kaleme alınmasının önündeki pürüzler ortadan kaldırılmış oldu.

Karabekir Paşa, sınır meselelerinin ardından iktisadi alanda tartışmaya açık konuların bildirilmesini ve bunların iktisat komisyonunun çalışmalarını tamamlamasına kadar tartışılmasını önererek iktisadi konuları gündeme getirdi.

Rus temsilcisi Hanetzky, 27 Eylül'de bazı konuların iktisat komisyonunda ele alındığını belirterek tarafların önceki konularda olduğu gibi iktisadi meselelerde de karşılıklı çıkarları gözeteceğini ve uzlaşmaya

varacağına inandığını söyledi. Hanetzky, Azerbaycan petrolü gibi konularda Türkiye'nin önceliklerinin farkında olduklarını buna karşın ekonomik ilişkilerin kapsamını belirlemenin zorluğuna dikkat çekti. Kafkas cumhuriyetlerinin Tiflis'te oluşturduğu "Birleşik Dış Ticaret Bürosu'na" Türkiye'nin Kafkas ülkeleriyle ilgili sorunları çözmek üzere başvurabileceğini ifade etti. Bunun için anlaşmaya ek bir madde koyulmasını ve Türk hükümetinin büroyla temasa geçecek bir ekonomi komisyonu oluşturmasını teklif etti.

Karabekir Paşa, Hanetzky'nin konferansı ve iktisat komisyonunu devre dışı bırakarak Dış Ticaret Bürosu'nu adres göstermesine tepki göstermekte gecikmedi. Konferansın taraflar arasındaki sorunları tanımlamak ve çözmek amacıyla yapıldığını işaret ederek iktisat komisyonunun mevcut sorunları çözebilecek nitelikte bulunduğunu ifade ederek Türkiye açısından öncelikli taleplerinin Batum limanının kullanımı, transit taşımacılığının demiryolu üzerinden yapılması ve petrol ile petrol ürünlerden yararlanılması olduğunu, diğer sorunlar hakkında ise hükümetine başvurarak Tiflis'e bir komisyon gönderilmesini önereceğini belirtti.

Karabekir Paşa'nın çıkışı karşısında Hanetzky şu açıklamalarda bulundu: İktisat komisyonunda teyit edildiği üzere Kafkas cumhuriyetleri Moskova Antlaşması'nda Batum'la ilgili olarak yer verilen bütün hususlara sadık kalacaktır. Demiryolu meselesine gelince; Kafkas hükümetleri ile Türkiye arasında şimdiye kadar bir anlaşma imzalanmamıştır. Buna rağmen Türkiye'ye yapılan nakliyatlarda Gürcistan ve Ermenistan herhangi bir zorluk çıkarmamıştır. Anlaşma imzalandıktan sonra demiryolu nakliyatının canlanacağına şüphe yoktur. Moskova Antlaşması gereğince Türkiye Batum limanını tartışmasız kullanabilecektir. Fakat iktisat komisyonunda ifade edildiği üzere limana getirilen mallar -olağan vergiler hariç- uluslar arası liman kurallarına göre vergilendirilecektir. Türkiye'nin transit geçiş hakkı garanti altındadır. Bu grup mallara limanda olağanüstü veya ekstra bir vergi uygulanmayacaktır. Moskova Antlaşması'nda yer alan madde yeni antlaşmaya da eklenerek Türkiye'ye tanınan hak ve ayrıcalıklar teyit ve kabul edilecektir.

Hanetzky demiryolu taşımacılığı konusunda özel bir komisyonun olduğunu ve komisyonun taşımacılığa ilişkin kuralları belirlediğini hatırlattıktan sonra petrol konusunda gerekirse anlaşmaya özel bir madde ekleyebileceklerini, fakat petrol üretiminin yeterli seviyede olmadığını, rezervlerin Kafkas cumhuriyetleri ile Rusya'nın ihtiyacına tahsis edildiğinden petrolün ihracatı hususunda kısıtlamaya gidilebileceğini, ancak Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluğun kuvvetlendirilmesi için Ankara'nın taleplerine öncelik verileceğini vurguladı. Son olarak gerek

petrol ve gerekse diğer konularda işbirliğinin artırılması için Dış Ticaret Bürosu ile görüşmek üzere bir Türk komisyonunun gönderilmesi önerisini tekrarlardı. Türk tarafı ise verilen yardım sözlerine teşekkür etti. Tiflis'e komisyon göndermek yerine anlaşmaya özel bir madde eklenmesini yeğlediğini belirtti.

28 Eylül 1921'de gerçekleştirilen oturum büroların işlerini yetiştirmelerine vakit kazandırmak üzere öğleden önceki oturumun edilmesinden dolayı saat 19.15'te Karabekir Paşa'nın başkanlığında yapıldı. Oturumda öncelik sınır komisyonunun Türk üyeleri tarafından hazırlanan taslağa (EK A) verildi. Metnin son paragrafı hariç Moskova Antlaşması'nda yer alan ekin aynıydı. Rus temsilcisi taslağın teknik niteliğinden tartışılmasına gerek olmadığını, komisyonun diğer üyelerinin kontrol etmesinin yeterli olacağını söyledi. Öte yandan sınırlara ilişkin ihtilafı konularda kendilerinin bir tetkik komisyonu kurulmasını önerdiklerini, Türk tarafının ise her konu için bir komisyon önerdiğini, bunun ise zaman kaybına yol açacağına inandığını belirterek söz konusu komisyona bir Rus temsilcisinin de dahil edilmesini istedi. Talep Rusya'nın Türk-Gürcü sınırının tespitinde bile söz sahibi olmak istediğini gösteriyordu. Buna rağmen Türk tarafı Rus önerisini kabul etmekte bir beis görmedi.

Hanetzky, sözü yeniden Anı'ya getirerek Türk hükümetinin cevabını beklediklerini hatırlatınca Türk heyeti maddenin Ankara'dan alınacak talimat olumlu olması durumunda değiştirileceğini, aksi durumda herhangi bir değişikliğe gidemeyecekleri karşılığını verdi. Bunun üzerine oturum başkanı sınırlarla ilgili görüşmelerin sona erdiğini ilan etti. Rus temsilcisi diğer maddelerin incelenmesine geçilmesini teklif etti. Fakat Kafkas heyetleri teknik nedenlerden ötürü taslağı tamamlayamadıklarını bildirince maddelerin sunumu ertesi güne bırakılarak antlaşmanın önsözü üzerinde görüşme başlatıldı. Türk heyeti bu kapsamda imza meselesini tartışmaya açarak Ankara'dan gelecek cevap saklı kalmak kaydıyla ayrı antlaşmalar yapılmasındaki ısrarını yineledi. Hanetzky bunun üzerine şu açıklamada bulundu: Moskova Antlaşması'ndan beri adı geçen devletlerin ekonomik ve siyasi durumları tamamen değişmiştir. Kafkas cumhuriyetleri merkezi bir ekonomik ve siyasi birliktelik meydana getirmiş ve sorunların tek bir merkezden çözümlenmesi için karar almıştır. Dolayısıyla ekonomik ve siyasi sorunların merkezi birlikteliğin gereği olarak topluca ele alınması zorunluluğu vardır. Bu nedenle Kafkas cumhuriyetleri sorunları ayrı ayrı ele almadıkları gibi yükümlülüklerini de ayrı ayrı antlaşmalarla üstlenmeleri düşünülemez. Türk heyeti Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi birliği yok sayarak, ayrı antlaşma ısrarından vazgeçmelidir. Tek antlaşma Kafkas halklarının yanı sıra Türk hükümetinin menfaatine olacaktır. Böyle bir

antlaşma Kafkaslardaki sıkı beraberliği vurgulayacağı gibi düşmanlarına karşı verdikleri mücadeleyi de kuvvetlendirecektir. Kafkas halkları düşmanlarını Türk milletinin de düşmanı görmektedir.

Karabekir Paşa dile getirilen hassasiyetleri hükümetiyle paylaşacağını ama bu arada Türk tarafının Batum'a ilişkin bazı sorunları tespit ederek hazırladığı tasarının tartışılmasını önerdi. Türk heyeti Rus temsilcisinin güvencelerine karşın Batum'a yönelik taleplerinin detaylarıyla birlikte metne girmesini arzuluyordu. Tasarıda yer alan istekler şunlardır:

Moskova Antlaşması'nın 2. Maddesi kapsamında Türkiye'ye her türlü malın, malzemenin ve hayvanın ithalat ve ihracatı için hak tanıldığından dolayı bunlar için Batum'da depo tahsis edilmelidir. Türk hükümetinin veya vatandaşlarının Artvin veya Çoruh nehri üzerinden nakledeceği ticari mallar Batum limanında veya limana ulaşmak için Gürcü topraklarının kullanımında vergiden muaf tutulmalıdır. Aynı şekilde her türlü Türk bandıralı gemi Batum limanına serbestçe girip çıkmalı ve vergiye tabi tutulmamalıdır. Gürcü gemilerine sunulan fener, karantina ve kılavuzluk gibi hizmetler Türk gemilerine de sunulmalı ve bunların karşılığında Gürcü gemilerine uygulanan tarife Türk gemilerine de uygulanmalıdır. Batum şehri ve limanından veya civarından geçen tüm Türk uyruklulara kolaylık sağlanmalı ve seyahatleri yalnız güvenlik, gümrük ve sıhhi nedenlerden ötürü durdurulmalıdır. Batum limanından ihracat ve ithalat yapılabilmesi için limana yakın yerde Türkiye'ye serbest bölge tahsis edilmelidir. Bölge her türlü malın ve malzemenin depolanması, yüklenmesi ve boşaltılmasına imkân verecek tarzda ve genişlikte olmalıdır.

Türk heyetinin önerisi karşısında Rus temsilcisi Kafkas heyetleriyle 20 dakika özel görüşme talebinde bulundu. Aranın sonunda Moskova Antlaşması'nın Batum limanı üzerinden transit geçişi hükme bağladığını ama önerinin bunu aşan teklif ve düzenlemeler içerdiğini iddia ederek itirazlarını şöyle sıraladı:

1. Öneri uygulamalara ilişkin detaylar üzerinde durmaktadır ki böyle şeyler antlaşmalarda yer almaz. Örneğin ihracat-ithalat konusu antlaşmanın genel prensipleri bölümünde yer alabileceken detaylar antlaşma sonrası oluşturulacak komisyona bırakılmalıdır. Bu tür uygulamalarda öncelikle antlaşmaya fazla yüklenilmez (çok madde/konu olmaz) ve uzman komisyonun antlaşmanın vurguladığı noktaları incelemesi ve uygulayabilmesi sağlanır. Bundan ötürü Türk tarafı Moskova Antlaşması'nın 2. Maddesi'nin 2. Paragrafında yer alan konuları genişleten talep ve girişimlerden vazgeçmelidir.

2. Türk tarafının talep ettiği serbest bölge ve depoları Gürcü hükümetinin karşılaması mümkün değildir. Türk tarafının bile serbest bölgenin büyüklüğü hakkında bir fikri ve ölçüsü yoktur.
3. Ticari mallar transit geçiş yapılan ülkenin gümrük kontrolünden muaftır. Ancak transit geçiş konu olan mallar o ülkenin (transit geçiş yapılan ülkenin) kontrolündedir. Kontrolün amacı malların transit yaptığı ülkeye dağıtılmasını engellemek ve kaçakçılığı önlemektir. Türkiye'nin transit geçişe ilişkin önerisi geçiş hakkının ruhuna aykırı noktalar taşımaktadır. Çünkü öneride transit hakkı "Malların ihracatı ve ithalatı" şeklinde geçmektedir. Hâlbuki konu transit geçiş hakkıdır ve ithalat-ihracat transit geçişin içinde yer almamalıdır.
4. Türk önerisinde her türlü gemi denmektedir, hâlbuki bu gemiler transit mal taşıyan gemilerdir. Değişik türdeki gemiler için özel düzenlemeler yapılmalıdır.

Sovyet tarafı bu görüşler ışığında bir yandan Moskova Antlaşması'nı hükümsüz bırakmamak, diğer yandan da Türk tarafının isteklerine karşılık vermek amacıyla ihtilafı konuları Moskova Antlaşması metnine sadık kalarak çözmek üzere komisyon oluşturulmasını içeren bir paragraf eklenmesini teklif etti. Zira Kafkas hükümetleri, Türkiye'ye Batum limanından transit geçiş hakkı tanınmasını, vergi muafiyetinin sağlanmasını ve imkânlar ölçüsünde ücreti mukabili depolar tahsis edilmesini garanti ediyorlardı.

Türk tarafı ise Batum dahil bütün ekonomik sorunların çözümü noktasında iktisat komisyonunun çalışmalarında ciddi bir ilerleme sağlanamadığını ve üstelik komisyon kararlarının 2. Madde'de tanınan ayrıcalıkları kısıtlama eğiliminde olduğuna dikkat çekerek bu durumda öncelikle Batum limanının kullanımı ve transit geçiş sorununun çözümü noktasında ilkelerin belirlenmesi gerektiğini, aksi taktirde Tiflis'e gönderilecek komisyonun anlaşmaya varmasının mümkün olmadığını savundu. Sovyet tarafının iki sorunu yalnızca transit geçiş sorununa indirgemesinin yanlış olduğunu düşünen Türk heyeti, Moskova Antlaşması'nın transit geçiş hakkının ithalat ve ihracat yoluyla hayata geçirileceğini öngördüğünü, ancak iktisat komisyonunun buna dair bir karara varamadığını belirttikten sonra Batum'da çalışmak üzere bir komisyon oluşturulmasını ve komisyonun çalışmalarına ışık tutacak ilkelerin de burada belirlenmesinin zorunlu olduğunu ifade etti. Kararların bir protokolle kayıt altına alınmasını önerdi.

Rus temsilcisi Kafkas heyetlerinin Türkiye'nin Batum'a ilişkin haklarını kısıtlama niyeti taşımadığının altını çizerek 2. Madde'ye dahil olan bütün konuları detaylandırmaya ve protokole kaydetmeye hazır olduklarını

vurguladı. Bunların başında limanın kullanımı, depo tahsisi ve kira ücreti dışında ek vergi talep edilmeyeceği sayılabilir. Öte yandan transit geçiş hakkı kapsamında serbest bölgenin kurulması hususunun Moskova görüşmelerinde reddedildiğini, diğer sorunların ise komisyon aracılığıyla diplomatik yollardan çözülebileceğine inandığını, bu noktada Rusya'nın da diğer cumhuriyetler üzerindeki etkisini kullanacağını bir kez daha altını çizdi.

Moskova Antlaşması'ndan önce Türkiye'ye Batum limanı yoluyla askeri yardım sağlanmış, fakat tüccar ve yolculara herhangi bir ayrıcalık tanınmamıştı. Türk heyeti, bunlara da kolaylık sağlanması durumunda ilişkilerin ileri seviyelere taşınacağını öne sürerek amaçlarının güvenceleri kayıt altına almak ve komisyonun karşılaşılabileceği sorunları önceden bertaraf etmek olduğunu savundu. *"Şayet Moskova Antlaşması sadece transit geçiş hakkını hedefliyor olsaydı bu diğer ülkelere uygulanan yöntemle aynı olurdu. 2. Madde'de yer alan ayrıntılar Türkiye'ye diğer ülkelere nazaran daha geniş ayrıcalıklar tanındığını göstermektedir"* tezini dillendiren Türk heyeti "Batum limanının kullanılması" cümlesinin kesin bir izahının yapılmasında ve tamir görececek gemiler ile limandan sınıra kadar gidecek olan malların maruz kalacağı şartların açıkça belirtilmesinde ısrar etti.

Oturum sona ermeden önce sınırların detayları üzerinde çalışacak uzman komisyonun her iki taraftan eşit sayıda üyenin katılımıyla meydana getirilmesine karar verildi. Rus delegesinin tartışmanın karanlıkta kalan noktaları aydınlatmış olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmesi ve hazırlayacakları cevabın Türk tarafını ikna edeceğini umduğunu ifade etmesinin ardından oturum sona erdi.

Batum limanına ilişkin hususlar 29 Eylülde ele alınması gerektiği halde Kafkas heyetlerinin Türk tarafının önerisine verecekleri cevabı yetiştirememelerinden dolayı müzakere edilemedi. Bunun üzerine Türk heyeti birincisi üzerinde fikir birliğine varılan ve antlaşmada yer alacak maddelere son şeklini vermek üzere bir uzman komisyona, ikincisi ise Batum'la ilgili konularda taraflar arasında farklı ifadelerin karşılaştırılarak düzeltilmesi için iktisat komisyonuna gönderilmesi şeklinde iki öneride bulundu. Rus temsilcisi düzeltmenin şeklen olması gerektiğini aksi takdirde içerikle ilgili değişikliklerin konferansta ele alınması gerektiğini, Türk heyeti ise önceliğin anlaşmanın yazımına verilmesinin doğru olacağını, metin üzerinde anlaşma sağlandıktan sonra ikinci önerinin ele alınabileceğini savundu.

Hanetzky, konuyu Kafkas heyetinin cevabi notasına getirerek vaatlerin çok ötesine geçildiğini ve notada görülebilecek bütün karanlık

noktaları aydınlatmaya hazır olduklarını bildirdi. Türk tarafı ise genelgenin yüzeysel şekilde incelendiğini ama taleplerinin karşılanmadığı kanısına vardıklarını ve bazı noktaların yeniden düzenlenmesi gerektiği cevabını verdi. Buna göre; Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye için öncelikle ortak sorunlar ele almalı, sınır konusu her ülkeyle ayrı ayrı değerlendirilmeli ve antlaşma sağlandığında her cumhuriyet ortak metni ayrı ayrı imzalamalıydı.

Öneri cumhuriyetlerin konferansın başından beri ortaya koymaya çalıştıkları siyasi ve ekonomik birlikteliğe katkı sağlamaktan uzak görülerek reddedildi. Çünkü kendi sınırları içinde egemenlik haklarını koruyan bu cumhuriyetler, birlikte hareket ederek düşmanlarına karşı güçlü bir hale gelmişken Türk heyetinin önerdiği formülle ayrı ülkeler olarak tanımlanmak isteniyordu.

Türk heyeti önerinin incelenmesini talep edince oturuma 19.10'da ara verildi. İkinci oturum saat 20'de başladı. Karabekir Paşa izin alarak aşağıdaki bildiriye okudu: *“Kafkas devletlerinin böylesine siyasi ve ekonomik birlik oluşturmalarını sevinçle karşılıyoruz. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin de menfaatine uygundur. Şunu belirtmek gerekir ki TBMM Kars konferansına katılırken bu birliktelikten haberdar değildi. Çünkü Kafkas cumhuriyetleri konferansa ayrı ayrı heyetler göndermiş ve Türkiye de heyetlerin ayrı ayrı imza atacıklarını düşünmüştü. Hükümetimiz imzalanacak antlaşma metninin hukuki geçerliliğini garanti etmek için cumhuriyetlerin birlikteliğinin not edilmesini beklemektedir. TBMM bu birlikteliği onların bir iç meselesi olarak görmektedir. Anlaşmanın bizim önerdiğimiz şekilde imzalanmasında Kafkas halkları açısından bir sorun yaratacağını düşünmüyoruz. Önerimizin kabulünü rica ediyoruz, aksi durumda Kafkas Cumhuriyetlerinin siyasi durumları netlik kazanmalıdır.”*

Rus delegesi, Türk tarafının meseleye sadece hukuki boyutuyla baktığını ve anlaşma metninin Türk hükümetini tatmin edecek şekilde yeniden kaleme alınabileceğine inandığını belirtti. Bu çerçevede son maddeye anlaşmanın her ülke tarafından ayrı ayrı onaylanacağına dair bir hüküm koyularak soruna hukuki bir çözüm bulunabileceğini öne sürdü. Diplomasi tarihinde bu tür anlaşmalar yapıldığı uyarısında bulunmayı da ihmal etmedi. Ayrıca Kafkas heyetlerinin konferansın başından beri sorunların şekilden ziyade özülle ilgilendiğini ve tüm dünyaya bağımsızlığı için mücadele eden Türk milletini topyekün destekledikleri mesajını vermeye çalıştıklarını beyan etti. Kafkas cumhuriyetlerinin birleşmesiyle ilgili konuya gelince; dış şartların uygun olduğu zaman dünyaya ilan edileceğini, bu bilginin ise şimdilik yalnızca Türk tarafına verildiğini vurguladı.

Kazım Karabekir Paşa ise Kafkas birliğinin doğu için önemli

olduğunu bir kez daha ifade ederek iyi ilişkileri ve yapıcı müzakereleri göz önüne alarak, önerilerini kabul ettiklerini bildirdi. Yani anlaşmanın hukuki ve siyasi geçerliliğinin sağlanması ve bu birliktelikten TBMM'nin haberdar edilmesine kadar çalışmaları aldıkları talimat ışığında yürüteceklerini beyan etti.

Rus delegesi, Ankara'nın Kafkas birliğinden haberdar olduktan sonra bir engel çıkarmayacağı kanısına ulaştığını belirtti. Bu arada gerek ilişkileri düzenleyen maddelerin gerekse onay maddesinin şeklen ve hukuken bir sakınca doğurmayacak şekilde kaleme alınacağı garantisini verdi. Hanetzky, konferansa katılmadan önce Kafkas heyetleriyle bir araya gelerek tek metin imzalanması hususunda mutabakata vardıklarını, hükümetinin de bu yönde kesin talimat verdiğini söyledi. Azerbaycan temsilcisi de söz alarak; *"Devrimin gerekleri tek bir anlaşma da ısrar etmemizi gerektiriyor. Tek metin Kafkas cumhuriyetlerinin çıkarlarına uygun olduğu kadar ve Türkiye açısından da ortak düşmanlara karşı bir gösteri niteliği taşımaktadır. Şunu da belirtmeliyim ki Kafkas Cumhuriyetleri kendi aralarında siyasi ekonomik ve askeri olarak birleşmişlerdir. Cumhuriyetlerin her biri kendi sınırları içinde tam bağımsızdır. Öte yandan cumhuriyetlerle ilgili sorunların tek bir antlaşmada çözülmesinin menfaatimize aykırı bir yanı yoktur, fakat ayrı ayrı imza atmamız oluşturduğumuz birliğe zarar verecektir. Çünkü bu durumu halkımıza anlatamayız. Azerbaycan Cumhuriyeti adına tek bir anlaşma yapılmasında ısrar ediyorum. Azerbaycan, Kafkas cumhuriyetleri, Rusya ve Türkiye'nin bir cephe oluşturduğuna inanmaktadır."* diyerek konuşmasını tamamladı.

Türk heyeti gösterilen samimi duygulara teşekkür etmekle birlikte cumhuriyetlerin birleşmeleri sorununun yetkileri dışında kaldığını, yinede konu hakkında kendilerine verilecek bir bildiriye Ankara'ya göndermeye hazır olduğunu belirterek antlaşmanın şeklinin hükümetler arası resmi formalitelerin yerine getirilmesinden sonra ele alınabileceğini beyan etti. Resmi formaliteden kastedilen şey; Kafkas cumhuriyetlerinin birleşmeye ve temsile ilişkin bilgileri TBMM hükümetine ulaştırmasıydı. Türk heyeti bakış açısını şöyle özetledi: *"Heyetimiz hükümetimizden tek bir anlaşma yapmamız, Kafkas cumhuriyetlerinin tamamını ilgilendiren maddeleri tek bir maddede birleştirmemiz ve ikili ilişkileri ilgilendiren maddeleri ayrı ayrı ele almamız yönünde talimat almıştır. Siyasi, ekonomik ve askeri sorunların bölünmeden tek bir antlaşmayla çözümlenebilmesi için bu konuların her devlet resmi yollarla Türk hükümetine bilgi vermelidir. Kafkas heyetleri bunlarla ilgili bilgiyi Türk heyetine vermesinin yeterli olacağını düşünmektedir. Ancak Türk heyeti bunun hükümetini tatmin etmeyeceğinden emindir. Bu sorun iki şekilde çözüme kavuşabilir: Ya sorunlar hükümetler*

arasında çözümler ve anlaşma bu doğrultuda imzalanır ya da Türk heyetinin önerisi doğrultusunda halledilir."

Rus delegesi Türk tarafının yapıcı yaklaşımını takdir ettikten sonra, formalite konusunda uluslar arası teamüle göre bir delege hükümeti adına bir bildiri sunduğu zaman bu bildiri bizzat hükümet tarafından yapılmış kabul edileceğini, her heyette birer halk komiseri bulunduğunu ve bunların halklarını sonuna kadar temsil etme hakkına sahip olduğunu, gerekirse her cumhuriyetin temsilcisinin Türk dış işleri yetkililerine en geç bir gün içinde bir bildiri gönderebileceğini kesin bir dille ifade etti. Bu arada temsilciler Türk heyetinden bildiriye Ankara hükümetine göndermesini rica ettiler. Türk heyeti bildiriye Ankara'ya iletmesinin kabul edileceği anlamı taşımadığını vurgulayarak bildiriye mesafeli dursa da Rus delegesi Kafkasya'daki birleşmenin bir iç mesele olduğunu ve konferansla alakasının bulunmadığını savunarak bildirin doğrudan TBMM'ne hitaben yazılacağını belirtti⁷⁴.

7- Nahçıvan Meselesi

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra, 2 Aralık 1920'de, Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında gizli bir anlaşma imzalandı. Buna göre 28 Eylül 1920 tarihi itibarıyla Ermenistan'ın kontrolü altında bulunan topraklar (Erivan, Kars, Zengezor, Kazak ve Tiflis vilayetinin bir kısmı) Sovyet Ermenistan'ın parçası kabul edildi. Sovyet Rusya'nın Ermeni harekâtına karşı tavrı ve Stalin'in 9 Kasım 1920 tarihli konuşması yan yana getirildiğinde anlaşmanın Türkiye'nin Kafkasya üzerindeki etkinliğini önlemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede Gümrü Antlaşması hükümsüz hale getirilerek Türkiye yeniden müzakerelere zorlanmak isteniyordu. Sovyet Rusya'nın girişimleri bununla sınırlı kalmadı. Azerbaycan hükümeti üzerindeki gücünü kullanarak 1 Aralık 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesi Bakü Sovyeti'nin Zengezor ve Nahçıvan'ı Ermenistan'a bırakmasını öngören bir karar almasını sağladı⁷⁵.

Gümrü Antlaşmasıyla Nahçıvan'ı himayesinde tutan Türkiye'nin ikna edilememesi kararın uygulanma ihtimalini zayıflatmaktaydı. Sovyet Rusya temsilcisi Midivani 3 Aralık'ta Karabekir Paşa'dan Nahçıvan'ın Ermenistan'a devredilmesini istedi. Midivani'nin talebi derhal ve kesin bir dille reddedildi. Buna rağmen Ermenistan Sovyet Hükümeti 26 Aralık'ta Nahçıvan'ı Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ilan etmekten çekinmedi⁷⁶.

Türkiye'nin tavrı ve Nahçıvan ahalisinin direnişi sonucunda Türk ve Sovyet heyetleri Moskova görüşmeleri esnasında koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete terk etmemek üzere Nahçıvan'ı Azerbaycan himayesinde özerk bir bölgeye dönüştürdü⁷⁷. Azerbaycan yönetimine rağmen iki kardeş halkın çıkarlarını korumayı başaran Türkiye, Azerbaycan'ın toprak

tartışılmazdı.

Müslüman azınlığın haklarının korunması en az iktisadi imtiyazlar kadar önemli bir husustu. Çünkü bölge, 40 yıllık işgal dönemi dışında hep Türk idaresinde kalmış, sosyal ve kültürel açıdan Osmanlı camiasının ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Rus idaresinin Rus-Hıristiyan ağırlıklı sosyal ve kültürel yapı oluşturma çabalarına karşın Batum sancağında Müslüman Türk-Gürcü halkları etkinliğini korumaktaydı. Bunların haklarının korunması ve geliştirilmesi Türkiye'nin Kafkas politikasında vazgeçilmez esaslardan birini teşkil ediyordu. Bu nedenle Türk heyetine gönderilen talimatta Acara ve Ahıska'ya özellikle vurgu yapılıyordu. Karabekir Paşa da yine talimat gereği Acara'nın muhtariyetini garantiye alacak tarzda dört maddelik bir öneri paketi gündeme getirdi:

1. Herkesin bir oyu olmalıdır. Yabancılar oylamaya iştirak etmemelidir. Hariciye ve Harbiye komiserlerini Gürcü hükümetinin yetkisinde olur ise hükümetin diğer üyelerini Acara Milli Meclisi tayin etmelidir.
2. Resmi dil Türkçe ve Gürcüce olmak şartıyla öğretim her cemaatin isteğine göre serbestçe yapılmalıdır.
3. Müşterek menfaatlere hizmet eden şimendifer ve liman idareleri ve hâsılatı merkezî hükümete ait olduğu gibi, Acara şoselerinin korunması ve tamir masrafı dahi merkezî hükümete aittir.
4. İslam halkının şerî ve dinî işlerinde serbest ve özerk olmaları ve ihtiyaç halinde Şer'iyye Vekâletimizle münasebette bulunabilmeleri hakkı teslim edilmelidir⁷⁹.

Öneri içeriği itibariyle Acara ile Gürcistan'ın ayrılığını değil, aksine halkları aynı devlet çatısı altında tutmayı hedeflemekteydi. Türkiye'nin hem Nahçıvan, hem de Batum üzerindeki haklarını komşularına devrederken söz konusu bölgelerdeki halkların huzur ve güvenliğini de garanti altına almaya çalıştığı görülmektedir.

Karabekir Paşa müzakereler sırasında Acara'nın özerkliği hakkında Gürcü hükümetinin neler yaptığını öğrenmek isteyince Gürcü temsilcisi Eliava, hükümetinin 16 Temmuz 1921'de Gürcistan Devrim Komitesi Başkanı ile Adliye Halk Komiseri'nin imzalarıyla Acara ile Gürcistan hükümeti arasındaki ilişkileri düzenleyen genelgenin çıkarılarak eğitim, ziraat ve mezhep komiserliklerinin tamamen özerk hale getirildiğini beyan etti. Eliava'nın teklifi üzerine genelge, konferans tutanaklarına eklendi. Karabekir Paşa da Acara ve Nahçıvan özerkliği hakkında Gürcü ve Azerbaycan delegelerinin beyanatını gazetelerle ilan ve halka anlatılmasını teklif ile kabul ettirdi⁸⁰.

SONUÇ

Yunanlıların İzmir'e çıkışı Milli Mücadele'nin askeri sahaya taşınmasına neden olduğu gibi geleneksel düşman konumundaki Rusya ile de siyasi ve askeri ilişkilerin kurulmasında itici bir güç oldu. Sovyet yardımının ardındaki amaç Türkiye'nin Türk-İslam dünyasındaki üstün durumunu İngiltere'ye karşı kullanarak Rus yayılması politikasında kullanmaktı. Türk hükümetinin Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik emelleri itibariyle çatışma halindeki Sovyet Rusya ile anlaşmaya varmayı istemesinin nedeni mücadeleyi dıştan yardım almadan başarıya ulaştırmasının imkânsız olduğunu anlamasıydı.

Kafkasya'ya yönelik çıkarları birbirine karşı da olsa Türk ve Sovyet Rusya İtilaf devletlerinin Kafkasya'daki gücünü ve nüfuzunu kırmak üzere 1920 yılı Nisan ayından itibaren işbirliğine gitti. Türk hükümetinin başlıca amacı Elviye-i Selâse'yi (Üç Sancak: Kars-Ardahan-Batum) doğu sınırlarına katmak ve Azerbaycan da dahil olmak üzere Ermenistan'ın yol açtığı tehdidi ortadan kaldırmaktı. Bolşeviklerin amacı ise Sovyet ihtilalinden sonra Rusya'dan kopan ülkeleri yeniden imparatorluğa katmaktı.

Doğu harekâtına kadar geçen sürede taraf ülkeler farklı hedefler gözetleseler de emperyalizme ve dolayısıyla İngiltere'ye karşı ortak politika üretme ihtiyacından dolayı birbirlerine yakınlaştılar. Türk hükümetinin Ermenistan harekâtı iki ülkenin arasını açsa da Sovyet hükümeti yeni durumu algılamakta ve mevcut duruma uygun tavır almakta gecikmedi.

Ermenistan harekâtı ile Mustafa Suphi hadisesi karşılıklı kıskançlık ve güvensizliği tetiklemesine karşın taraflar sağduyuyla hareket ederek dostluk ilişkilerini geliştirmeyi sürdürdü. Bu anlamda Moskova Antlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Antlaşma tarafların Kafkasya'daki çıkarları ve konumlarını belirgin bir hale getirdi. Türkiye'nin batı cephesinde askeri malzemeye duyduğu ihtiyaç Sovyet Rusya'yı vazgeçilmez bir müttefik konumunda tutuyordu. Bu nedenden dolayı ki Sakarya savaşı öncesinde ve sırasında Anadolu'daki Bolşevik entrikalarının üzerine fazla gidilmedi. Fakat savaşın kazanılmasının hemen ardından hem bu faaliyetler şiddetle ezildi hem de siyasi atağa geçilerek Kars konferansının yolu açıldı⁸¹.

Kars konferansında üç konu öne çıkmış, Türk heyeti aldığı talimat doğrultusunda Moskova Antlaşması'nın kendine tanıdığı hakları sonuna kadar kullanarak bu konularda muhataplarına taviz vermemiştir:

1. Türkiye'nin doğu sınırları; Kars, Ardahan, Artvin ve güneyde Iğdır Türk topraklarında kalırken Ermeni talepleri şiddetle reddedildi.
2. Milli sınırların dışında kalsa da Batum şehri ve limanı Acara özerk bölgesi adıyla Gürcü hükümeti tarafından tanındı. Ayrıca Türkiye'nin liman üzerindeki hakları teminat altına alındı.

3. Nahçıvan'ın özerkliği ve Azerbaycan'ın himayesine bırakılması taraf ülkelerine kabul ettirildi.

Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nın bölgesel ayağını teşkil etmesi hasebiyle onu tamamlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Gümrü Antlaşması ile başlayan değişim Kars Antlaşması'yla dinginliğe ulaşmıştır. Mondros Mütarekesi'nden itibaren çalkantılı günler yaşayan bölge arzuladığı barış ortamına ancak bu tarihten sonra kavuşabilmiştir.

Türkiye'nin varlığı ve bağımsızlığı Sovyet Rusya'nın ardından Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarafından da tanınmıştır. Sovyet ideolojisinin Kafkasya'daki etki alanı değiştirilmemek üzere belirlenmiştir. Sovyet cumhuriyetleri antlaşma sayesinde bütün dünyaya Sovyet sisteminin barışçı amaçlar taşıdığını ve kendi aralarında kuvvetli bir birlik meydana getirdiklerini gösterme fırsatı yakalamıştır.

Kafkasya'da savaş tehdidini ve toprak taleplerini gündemden çıkarması itibariyle antlaşma, Sovyet cumhuriyetleri ile iyi komşuluğa dayalı siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilere temel teşkil etmiştir.

İtilaf devletlerinin muhtemel bir saldırısına karşı doğu sınırlarını emniyet altına alan Türkiye, Batı cephesine gereken önemi verebilecekken benzer şekilde Sovyet Rusya hükümeti de Kafkas ordusunun büyük bir kısmını Avrupa cephesine sevk etme imkânı bulmuştur⁸².

Türkiye ve Sovyet Rusya'nın gayretleri sonucu 1918'den beri bölgede etkin bir halde olan İngiltere ve onun Kafkasya siyaseti tamamen devre dışı bırakılmıştır. İngiltere'nin Kafkas Seddi projesi ortadan kaldırılarak siyasi ve askeri açıdan bölge sorunlu bir yer olmaktan çıkarılmıştır. Rusya'nın ağabeyi devlet rolünü üstlenerek Gürcistan ve Ermenistan lehine gündeme getirdiği toprak ve iktisadi talepler Türk tarafının muhalefetiyle sonuçsuz bırakılmıştır. Türkiye'nin coğrafi, siyasi ve askeri öneminin uzak tutulmadığı görüşmelerde Türk heyetinin müdahaleleri etkin olmuş, sınır meselelerine ilişkin pürüzler kendi çıkarları doğrultusunda çözümlenmiştir. Bugün dahi bu sınırlar bölge ülkelerinin hassasiyet göstermeleri gereken bir öneme sahiptir. Bu yönde muhtemel değişiklik talepleri bölgede huzuru ve güvenliği hiç kuşkusuz tartışılır bir hale getirecektir.

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

¹ ASLAN, Yavuz 1997: *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, s.79.

² Geniş bilgi için bkz: SORGUN, Taylan 1997: *Halil Paşa İttihat Terakkî'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, İstanbul, s.328-335.

³ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, (ATTB), Ankara 1991, s.318.

⁴ ARALOV, S.İ. 1985: *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çeviren:

- Hasan Ali Ediz, Ankara, s.6.
- ⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın, Karabekir Paşa'ya gönderdiği 6 Mayıs 1920 tarihli telgraf için bkz: ONAR, Mustafa 1995: **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, II**, Ankara, s.131.
- ⁶ İngilizler, Gürcü ve Ermenilerin yanı sıra İstanbul Hükümeti'ni de Anti-Sovyet bloğuna katmak için büyük gayretler sarf etmiş fakat arzuladıkları sonuca ulaşamamışlardı. KARABEKİR, Kâzım 1993_a: **İstiklâl Harbimiz, I**, İstanbul, s.472.
- ⁷ İngiliz düşmanlığı Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nda açıkça dile getirildi. Kurultay başkanı Zinovyev 1 Eylül 1920'de yaptığı konuşmada Türkiye'nin milli politika takip etmesine rağmen desteklendiğini belirtti. Fakat Sovyet Hükümeti Ermenilerin hamiliğine soyunarak "Ezilen Ermeniler" propagandasıyla Batı kamuoyunun Sovyet devrimine tepkisini azaltmaya çalışırken diğer yandan da İngiltere'nin Kafkasya politikasına darbe vurmaya hedefliyordu. **Bakû 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı, I**, (Cumhuriyet Yayını), İstanbul 2000, s.69; KURAT, Akdes Nimet 1990: **Türkiye ve Rusya**, Ankara, s.592.
- ⁸ AĞAYEV, Mehman 2008: **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul, s.242.
- ⁹ Kararnamede: Doğu Anadolu Ermenilerinin şahsi mal ve mülklerini korumak için bir Ermeni Halk Milisi kurulması, Ermeni muhacir ve mültecilerinin emniyet içinde dönüşlerinin sağlanması, Savaş sırasında Türk makamlarınca Anadolu'nun iç bölgelerine gönderilmiş olan Ermenilerin eski yerlerine iadesi ve Doğu Anadolu'da "Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)" adıyla geçici bir idare kurulması öngörülmüyordu. Sovyet hükümeti bu kararnameyle Doğu Anadolu'da Sovyet Ermenistan'ı kurulmasını hedeflediği görülmektedir. KURAT 1990: s.334-337; YERASİMOS, Stefanos 1976: **Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul, s.41-42.
- ¹⁰ YERASİMOS 1976: s.152; **TBMM Gizli Celse Zabıtları, I**, (Türkiye İş Bankası Yayınları), Ankara 1985, s.177-178.
- ¹¹ **ATTB IV**, s.333, 342.
- ¹² Geniş bilgi için bkz: SÜRMEİ, Serpil 2001: **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, s.510-513; **TBMM Gizli Celse Zabıtları, I**, s.349; Sovyet-Gürcü anlaşmasından bir gün önce (6 Mayıs 1920) Ankara Hükümeti Ermenistan Sorunu'nu ele alan toplantıda Sovyet Rusya ile ilişki kurulmadan ve yardım teminat altına alınmadan Ermenistan'a harekât düzenlenmeyeceğine karar verdi. KARABEKİR 1993_a: s. 717.
- ¹³ YERASİMOS, Stefanos 1995: **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, s.335.
- ¹⁴ Karahan'ın böyle bir teklif yapmasının arkasındaki neden, arabuluculuğa soyunarak Ermeni isteklerini Türkiye lehine değiştirmek değildi. Gerçek neden Türklerin Elviye-i Selâse'ye girmesini önlemektir. Zira 15. Kolordu bu tür bir harekâtı başarıyla sonlandıracak güce sahipti. Sovyetlerin o günlerde Lehistan Cephesi ile uğraştığı göz önüne alındığında böyle bir harekâtı durdurması mümkün görünmüyordu. GÜRÜN, Kamuran 1991: **Türk-Sovyet İlişkileri, (1920-1953)**, Ankara, s.56.

- ¹⁵ YERASİMOS 1976: s.154.
- ¹⁶ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I**, s.160-161.
- ¹⁷ ÜNÜVAR Veysel 1948: **Bolşeviklerle Sekiz Ay**, İstanbul, s.21; **ATASE, İSH**, K.640, G.81, B.81-1.
- ¹⁸ ATNUR, İbrahim Ethem 2001: **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, Ankara, s.375-376; SONYEL, Salahi 1991: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara, s.27.
- ¹⁹ VARTANYAN, C. 1959: **Pobeda Sovyetskoy Vlasti vı Armenii**, Erivan, s.289-290.
- ²⁰ ÜNÜVAR 1948: s.22.
- ²¹ Kurultay başkanı Zinovyev konuşmasında Türkiye'nin İngiltere'ye karşı destekleyeceklerini belirtti. Desteğin içeriği ve hangi yolla yapılacağı kurultayda açıklığa kavuşturulmasa da Moskova'da başlayan görüşmeler dikkate alındığında yardımın Türkiye'deki siyasi ve askeri gelişmelerin seyrine göre şekilleneceği anlaşılıyordu. **Birinci Doğu Hakları Kurultayı, I**, s.15-16; **TBMM Gizli Celse Zabıtları, I**, s.171.
- ²² Sovyet Hükümeti'nin tavrı Ankara'da endişelerin artmasına neden oldu. Anlaşma olmadan harekete geçilmemesi niyetindeki Türk Hükümeti bu tarihten itibaren doğu harekâtı noktasında kendini serbest görmeye başladı. Bkz: ÖZTÜRK, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, I**, s.251-252.
- ²³ YERASİMOS 1976: s.166-172; Moskova'daki görüşmeler yardım konusuna kayarken Sovyet hükümeti, Kafkasya'da ortaya çıkan her türlü Müsavat ve İngiliz kaynaklı olayı Türk hükümetinin üzerine yıkmaya çalıştı. Gence'de Nuri Paşa'nın liderliğindeki isyanı bastırarak Karabağ'a giren Kızılordu, sıra Zengezor-Nahçıvan yolunun açılmasına geldiğinde herhangi bir girişimde bulunmadı. **ATASE, İSH**, K.643, G.14, B.14-1; ÜNÜVAR 1948: s.21.
- ²⁴ Toprak tavizine evet denmesi Türkiye'nin hükümlerlik haklarının ihlali anlamına geliyordu ve bu durum Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'e de ifade edildi: "...Ankara hükümetinin hikmeti teşekkülü, .. Misak-ı Millide tayin edilen ve millet tarafından da hükümet-i hazıraya ancak bu emniyeye sadık kalması şartı ile bezli müzaheret edilmekte bulunduğu cihetle, hudud-u mezkûrenin ihtiva ettiği araziden hatta bir kabzai hâkin terki bütün bir cihanı husumete karşı metanetle müdafaa etmekte olduğumuz dâvayı mukaddesenin sukutunu ve binnetice mukavemeti milliyenin inhilâlini mucip ... olacağına şüphe yoktur. Bittav'ı verrıza tefrik kabul etmeyen memleketin bir cüz'ünden her ne maksat ve zaruretle olursa olsun, Ankara hükümeti milliyesine feragat edilmesi halinde, bu hükümetin de birkaç büyük vilayetimizi şarkta, şimalde ve cenupta Ermenilere ve Yunanlılara bilâ mucip terk etmek suretiyle nazarı millette ilelebet mel'un ve menfur kalan İstanbul hükümetinden mantıkan da hiç ir farkı kalamayacağı ve böyle bir halin tahakkukunda bütün Anadolu halkının Ankara hükümetinden emniyet ve itimatı külliye münselip olacağı muhtacı izah bile değildir". CEBESOY, Ali Fuat 1955: **Moskova Hatıraları**, İstanbul, s.89; **ATTB, IV**, s.372.

- ²⁵ YERASİMOS 1976: s.180.
- ²⁶ Rusya Milletler Komiseri Stalin Azerbaycan Komünist Partisi yönetim kurulu tarafından 9 Kasım 1920'de gerçekleştirilen toplantıda yaptığı konuşmada Türk tehdidine açıklık getiriyordu: "*Kemalistlerin esas amacı Ermenistan hükümetini Sevr Antlaşması'ndan imtina etmeye zorlamak, Gümrü'yü işgal ederek Ermenistan ve Gürcistan'ın arasını kesmektir. Ermenistan'ı Taşnak idaresinden kurtarmak gibi Kemalistlerin ortaya attığı haberler ise gerçeği yansıtmıyor. Kemalistlerin ilerleyişini durdurmak ve Ermenistan'ı dağılmaktan kurtarmak için Rusya kendi ağırlığını hissettirmelidir.*" AĞAYEV 2008: s.254-255.
- ²⁷ Bkz: YERASİMOS 1976: s.188-198.
- ²⁸ SONYEL, Salahi 1995: **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, s.157.
- ²⁹ 2 Aralık gecesi Taşnak hükümeti iktidardan uzaklaşırken onun yerini alan Ermeni Sovyet hükümetinin Sovyet Rusya'nın desteğini arkasına alarak antlaşmayı tanımaması Türk-Ermeni ilişkilerini zora sokarken Türkiye'yi de yeni bir adım atmaya zorladı. ARALOV 1985: s.18.
- ³⁰ YERASİMOS 1976: s.200-214. Türk heyetinin Azerbaycan'ın konferansa katılmasına itiraz etmesinin nedeni iki ülke arasında ayrı bir anlaşma yapıp ikili ilişkileri geliştirmek ve Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdıklarını Rusya'ya göstermekti. AĞAYEV 2008: s.276.
- ³¹ SONYEL 1995: s.131.
- ³² Anadolu'da Yeni Gün gazetesi, antlaşmanın iki milletin refah ve saadetine katkı sağlayacağını iddia ederek, dostluk ve işbirliğinin zamanla artacağını savunmuştur. GÜLMEZ, Nurettin 1999: **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara, s.30.
- ³³ BAYUR, Yusuf Hikmet 1973: **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara, s. 71; TENGİRŞEK, Yusuf Kemal 1981: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, s.223-228.
- ³⁴ CEBESÖY 1955: s.259.
- ³⁵ GÜRÜN 1991: s.70.
- ³⁶ **TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.227.
- ³⁷ Rus Hariciye Komiseri Çiçerin, Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği notada; "*Azerbaycan Hükümeti Kafkas cumhuriyetleriyle konuşmadan kesinlikle Türklerle anlaşmaya yanaşmasın. Türklerin esas amacı Azerbaycan'ı himaye altına alıp onun içişlerine müdahale etmektir. Bakü'deki yoldaşları bu hususta uyarmazsak, hata yapabilirler. Merkez Komite'nin bu kararını yetkililere iletiniz. Kafkas cumhuriyetleri bizim onayımız olmaksızın hiçbir antlaşmaya imza atmasınlar*" uyarısında bulundu. Bu nota bile Türkiye'nin Azerbaycan'la ayrı bir anlaşma imzalamasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Fakat Azerbaycan makamları bağımsızlıklarını uluslar arası alanda tescil ettirmek yerine Sovyet Rusya'nın Kafkasya politikasına sadık kalmayı kendileri açısından daha doğru bulacaklardı. Hüseyinov, Çiçerin'e gönderdiği 19 Nisan tarihli telgrafta ise Kafkas cumhuriyetleri ile Türkiye arasında ortak bir konferans yapılması için ısrar ettiklerini, Türk tarafının bundan memnun kalmadığını, buna karşın konferansın

- Kars'ta yapılması ve ayrı anlaşmanın ayrı ayrı imzalanması hususunda iki şart ileri sürdüğünü, kendilerinin de Ermenistan ve Gürcistan'ın kabul etmesi halinde buna itirazları olmadıklarını bildirdiğini ifade etti. AĞAYEV 2008: s.276-279.
- ³⁸ Türk heyeti Azeri ve Gürcülerle görüşürken yer itibariyle Kars'ı önerdiği halde daha sonra konferansın Ankara'da toplanması için girişimlerde bulunacaktı. **TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.228.
- ³⁹ GÖKAY, Bülent 1998: **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, İstanbul, s.144-147; Türkiye için Enver Paşa sorunu Sakarya savaşından önce ortaya çıkmış bir sorundu. Sovyet Rusya'nın Enver Paşa'nın Bakü Halk Kurultayı'na katılmasına engel olmak bir yana doğrudan desteklemesi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Bolşeviklerin emellerinden ciddi derecede kuşkulmalarına neden olmuştu. SONYEL 1995: s.118.
- ⁴⁰ Molokanlar sorunu için bkz: ARSLAN, Yavuz 2001: "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, Erzurum, s.275-287.
- ⁴¹ CEBESOY 1955: s.259; TENGİRŞEK 1981 s.229.
- ⁴² Sınırın öte yakasında yaşanan gelişmeleri günü gününe Ankara'ya bildiren Karabekir Paşa 5 Mayıs 1921'de Sovyet Hükümeti'nin Enver Paşa'yı Türk hükümetine karşı koz olarak kullanmak istediğini açıkça dile getiriyordu: "*Bolşevikler Mustafa Suphi ve emsâli ile yapamadığı Anadolu kızıl inkılâbını Enver Paşa ve rüfekaşı vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabi akabinde hâkimiyeti kendi ellerine alarak inkılâp yapanları da imha edeceklerdir*". KARABEKİR, Kazım 1990: **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul, s.99.
- ⁴³ SONYEL 1991: s.182-183.
- ⁴⁴ Ali Fuat Paşa'nın girişimleri yardım meselesi üzerinde yoğunlaşırken, Karabekir Paşa ise görüştüğü Sovyet yetkilileri ile Enver Paşa meselesini ele almıştır. Sakarya savaşının ilk günlerinde Kars'taki Rus Konsolosu Mihailovski'ye Türk ordusunun Yunanlıları yenilgiye uğratacağını anlattıktan sonra sözü Enver Paşa'ya getirerek onun Batum'da tutulmasının Bolşeviklere karşı samimiyetlerini sarsmakta olduğu uyarısında bulundu. Kazım Karabekir 1990: s.156.
- ⁴⁵ YERASİMOS 1976: s.380.
- ⁴⁶ YERASİMOS 1976: s.382-383.
- ⁴⁷ Ruslar Haziran'ın sonuna kadar deniz yoluyla bir hayli askeri malzeme nakletmişlerdi. Fakat Yunan savaş gemilerinin Karadeniz'de Türk kıyılarını ablukaya alma girişimleri Bolşevikleri endişelendirdiğinden yardımın deniz yoluyla değil karayoluyla yapılmasına karar verildi. Bu şekilde yardım daha hızlı ve güvenli şekilde Anadolu'ya ulaştırılabilecekti. Karar değişikliği Türk hükümetinin haklılığını ortaya çıkarırken konferans sayesinde Ermenistan'ın da yola getirilmesi sağlanacaktı. SONYEL 1991: s.191.
- ⁴⁸ YERASİMOS 1976: s.384-385.
- ⁴⁹ YERASİMOS 1976: s.388.
- ⁵⁰ Azerbaycan hükümetinin yer konusunda kısmen başına buyruk davranması

Moskova'nın tepkisini çekmekte gecikmedi. Sovyet Rusya'nın Gürcistan temsilcisi Legran 22 Temmuz 1921'de Rusya'nın haberi olmaksızın böyle bir girişimin bir daha tekrarlanmaması hususunda Azerbaycan yetkililerini uyardı. AĞAYEV 2008: s.286.

⁵¹ YERASİMOS 1976: s.393, 400.

⁵² Bu süre içinde tepkileri dikkate alan Yusuf Kemal Bey, Karabekir Paşa ile görüşerek onun da düşüncesini sordu. Aldığı karşılıkta konferansın Kars'ta düzenlenmesinin mahzuru olmadığını öğrendi. Bu şekilde Kars üzerinde yeniden fikir birliğine varılmış oldu. **TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.228.

⁵³ YERASİMOS 1976: s.403.

⁵⁴ YERASİMOS 1976: s.402.

⁵⁵ Kafkasya'daki en üst düzey Sovyet askeri lideri durumundaki General Orconikidze konu hakkında şunları söylüyordu: "*Türkiye'yle tek bir antlaşma imzalanması bir kere daha gösteriyor ki, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tek bir bütün, tek bir kardeş cumhuriyettir. Bizim Türkiye'yle tek bir antlaşma imzalama politikamız tümüyle doğrudur. Bu politika, partimizin kurultayınca da onandı. Bu politika bize de Türkiye'ye yarar getirdi. Zira Türkiye kendi politikasında dirense, elimizden Ermenistan'ı koparıp almak ve onu dağıtmak isteseydi, hiç kuşkusuz, Türk halkı ve onun var olma yok olma mücadelesi Transkafkasya halklarına böylesi genel bir yakınlık duygusuyla karşılanmazdı*". ŞAMSUTDİNOV, A. M. 1999: **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, İstanbul, s. 220-224.

⁵⁶ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.226-229.

⁵⁷ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.229-232.

⁵⁸ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.232-233.

⁵⁹ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.233-235.

⁶⁰ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.236.

⁶¹ **TENGİRŞEK, Vatan Hizmetinde**, s.230.

⁶² **TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.228.

⁶³ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.232.

⁶⁴ **TBMM, Gizli Zabıt Ceridesi, II**, s.235.

⁶⁵ **KARABEKİR, Kazım 1993_b: İstiklal Harbimiz, II**, İstanbul, s.281.

⁶⁶ **KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.282-286; AĞAYEV 2008: s.290-292.**

⁶⁷ İngiliz istihbaratına göre Türk hükümeti Sakarya zaferinden sonra Yunanistan'ı yalnız bırakmak amacıyla zaferden yararlanma yoluna giderek Sovyet Rusya ile ilişkilerini yeniden güvence altına almaya çalışıyordu. **SONYEL 1991: s. 183, 209.**

⁶⁸ Konferansa dair bundan sonra verilecek bilgiler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen 930.01.3.40.1 nolu dosyada "Kars Konferansı" adını taşıyan ve Fransızca kaleme alınan tutanakların çevirisinden elde edilmiştir. Dolayısıyla bundan sonraki sayfalarda dipnota gerek görülmemiştir. Ayrıca yeri geldiğinde Kâzım Karabekir'in İstiklal Harbimiz adlı hatırasından yararlanılmış ve hatıratın alınan bilgiler dipnotla gösterilmiştir.

- ⁶⁹ Bkz: BCA, 930.01.3.40.1; KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.286-288.
- ⁷⁰ KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.288-289.
- ⁷¹ Türk hükümeti Ermenistan lehine dile getirilen talebe karşılık Arpaçay'ın sınır kabul edilmesinden hareketle batıda kalan harabelerin söz konusu devlete bırakılmayacağını bildirecekti. KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.290.
- ⁷² Anı meselesi resmi görüşmelerde bu haliyle kahrken Sovyet temsilcileri özel görüşmelerde konuyu sıcak tutmaya devam etti. Konuyu sınır komisyonunun çözemediği bir sorun gibi göstererek Anı'nın devrinin özde Moskova Antlaşması'nı delme girişimi olmadığını, bunun özel bir bildirgeyle sağlanabileceğini savunmaya devam etti.
- ⁷³ Komisyonun bölgenin yapısını tam bilememekten ve haritaların yetersizliğinden dolayı Çoruh nehri vadisinde Maradid bölgesinde Gürcülere bıraktığı bu yerler Karabekir Paşa'nın yerinde müdahalesiyle yeniden tetkik edilmiş ve Türkiye'ye bırakılmasının doğru olduğu anlaşılmıştır. Böylece Türk-Gürcü sınırında sınır ve sınır güvenliği hususunda bütün ihtilaflar çözümlenmiş oldu. Sınır karakollarının konumu hususunda Türkiye'nin güvenliğini sıkıntıya sokabilecek bir durum olmadığı için herhangi bir değişikliğe gidilmedi.
- ⁷⁴ Karabekir Paşa hatıratında söz konusu Kafkas federasyonu kuruluşunun Türk hükümetine bildirildiğini ve ayrı antlaşma sorununun bu şekilde çözümlendiğini beyan etmektedir. KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.293.
- ⁷⁵ AĞAYEV 2008: s.260-261.
- ⁷⁶ ATNUR 2001: s.408.
- ⁷⁷ SOYSAL, İsmail 1989: **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I**, Ankara, s.33.
- ⁷⁸ KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.290.
- ⁷⁹ KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.289.
- ⁸⁰ KARABEKİR, Kazım 1993_b: s.289-290. Söz konusu beyannamenin sureti için bkz: KARABEKİR, Kazım 1993_b: s. 300-301.
- ⁸¹ SONYEL 1991: s.221-223.
- ⁸² ŞAMSUTDİNOV 1999: s. 223.